

Γεώργιος Λουκίδης

Δύο ομιλίες του Π. Πατρών Γερμανού στην Αγ. Λαύρα το Μάρτιο 1821

Έκδοση 2^η, Ιούλιος 2019, με προσθήκες και διορθώσεις.

Περίληψη

Κατά την Επανάσταση του 1821 ήταν πολύ συνηθισμένες οι εθνικο-θρησκευτικές τελετές και ομιλίες, οι οποίες γίνονταν για τη στήριξη του ηθικού των επαναστατών, σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση. Από πολλές πηγές γνωρίζουμε ότι και ο επίσκοπος Πατρών Γερμανός έκανε τέτοιες ομιλίες, ειδικά κατά την έναρξη της Επανάστασης. Μια από αυτές, που έγινε την 8 Μαρτίου (Παλ. Ημ.), δημοσιεύτηκε σε ευρωπαϊκές εφημερίδες τον Ιούνιο του 1821. Από σύγχρονο μαρξιστή ιστορικό έγινε προσπάθεια να χαρακτηριστεί αυτή η ομιλία ως πλαστή. Μετέπειτα λεπτομερής ανάλυση των δεδομένων από τον γράφοντα έδειξε ότι δεν υπάρχουν ενδείξεις πλαστότητας, ενώ αντίθετα υπάρχουν ενδείξεις γνησιότητας.

Στην παρούσα εργασία επανεξετάζω την ομιλία της 8/3/1821 σε συσχετισμό με άλλη ομιλία που κατά τον Φρανσουά Πουκεβίλ εκφωνήθηκε κατά τη θρυλική κήρυξη της Επανάστασης στην Αγία Λαύρα. Είναι πολύ διαδεδομένη η άποψη ότι οι σχετικές διηγήσεις για την Αγία Λαύρα είναι μύθος, συνήθως αποδιδόμενος στον Πουκεβίλ. Παλαιότερα αυτή η άποψη είχε τοπικιστικά κίνητρα αλλά κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει συνήθως ιδεολογικά-πολιτικά κίνητρα. Η ανασκόπηση μερικών σημαντικών δευτερογενών εργασιών που αρνούνται τα της Αγ. Λαύρας, δείχνει ότι δεν υπάρχει κανένα σοβαρό στοιχείο υπέρ αυτής της άρνησης. Αντίθετα, συσχετίζοντας για πρώτη φορά τις πρωτογενείς πηγές με τα γεωγραφικά δεδομένα της περιοχής, συμπεραίνω ότι πρέπει να εξετάζεται ως αληθές ιστορικό γεγονός το ότι ο Γερμανός κήρυξε την Επανάσταση κατά την Εορτή του Ευαγγελισμού (24-25 Μαρτίου) στην Αγία Λαύρα, πριν εισέλθει στην Πάτρα επικεφαλής των επαναστατών. Ο Φρανσουά Πουκεβίλ που αφηγείται αυτά τα γεγονότα, φαίνεται ότι είχε πολύ καλή πληροφόρηση σχετικά με την έναρξη της Επανάστασης στην Αχαΐα, αν και είναι ασαφής στις ημερομηνίες.

Εισαγωγή

Είναι γνωστό από τις πρωτογενείς πηγές ότι κατά την Επανάσταση του '21, και ειδικά κατά την έναρξή της, γίνονταν σχεδόν καθημερινά θρησκευτικές τελετές όπως δεήσεις, ομιλίες, ευχές, ορκωμοσίες και άλλες πράξεις θρησκευτικού-επαναστατικού περιεχομένου, για την ψυχολογική και ηθική προετοιμασία των αγωνιστών.¹ Μορφωμένοι ιερείς ή και λαϊκοί έγραφαν ομιλίες και ευχές οι οποίες διανέμονταν στις κοινότητες για να χρησιμοποιηθούν από τους λιγότερο μορφωμένους.² Αυτό

¹ Φραντζής Αμβρόσιος, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, 1839, τόμ. Β', σ. 21: «[Οι Έλληνες] είχαν παραλάβει τοιαύτην συνήθειαν απ' αρχής της επαναστάσεως, ώστε όπου και οποιαδήποτε μάχη συνεκροτείτο ..., οι μεν άνδρες αφίνοντες κάθε εργασίαν μετά των Ιερέων τών τε εις τας Κώμας και των εις το στρατόπεδον ψαλλόντων παρακλήσεις το πρωί και την εσπέραν, προσηύχοντο υπέρ ενισχύσεως των Ελλήνων, αι δε γυναίκες ... προσηύχοντο επικαλούμεναι τον Ύψιστον δια να ενισχύη τους Έλληνες κατά των εχθρών.»

² Φ. Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος), *Απομνημονεύματα*, 1858, σ. 7, 8. ● Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 6, σ. 949. ● Σύνοψη των σχετικών αναφορών υπάρχουν στα: α)

γινόταν ακόμα και στις μη εμπόλεμες κοινότητες Ελλήνων της διασποράς.³ Ένας από τους μορφωμένους αρχιερείς που είχε και ηγετικό πολιτικό ρόλο, ήταν ο επίσκοπος Παλαιών Πατρών Γερμανός (στο εξής και ΠΠΓ), για τον οποίον είναι γνωστό ότι εκφωνούσε ομιλίες, όπως αναφέρει ο Φρανσουά Πουκεβίλ (στο εξής και ΦΠ) αλλά και ξένες εφημερίδες της εποχής. Ευρύτερα γνωστή είναι η ομιλία του κατά την κήρυξη της Επανάστασης στην Αγία Λαύρα την οποία δημοσίευσε ο Πουκεβίλ στην Ιστορία του το 1824.⁴ Η ομιλία αυτή αμφισβητήθηκε μαζί με τις περί αυτήν τελετές και συμβάντα και χαρακτηρίστηκε μύθος που πλάστηκε από τον Πουκεβίλ. Η αμφισβήτηση έγινε παλαιότερα για τοπικιστικούς λόγους, δηλαδή για να αμφισβητηθεί το πρωτείο της Αχαΐας στην Επανάσταση και να υποστηριχθεί ότι η έναρξη έγινε στην Καλαμάτα, τη Μάνη, ή τη Βλαχία. Κατά τον 20ο αιώνα, μαρξιστές συγγραφείς (ιστορικοί και μη) επιχειρήσαν να προσαρμόσουν την ιστορία της Επανάστασης στα μαρξιστικά σχήματα της σύγκρουσης των κοινωνικών τάξεων ή της σύγκρουσης παραδοσιακού-νεωτερικού. Στις επικρατούσες μαρξιστικές αφηγήσεις της Επανάστασης υποβαθμίζεται, εξαφανίζεται ή κατακρίνεται ο ρόλος της θρησκείας, της Εκκλησίας και των προεστών. Επίσης υποστηρίζεται ότι η εθνική συνείδηση διαμορφώθηκε από τους λόγιους του λεγόμενου *νεοελληνικού διαφωτισμού* και το νεοελληνικό κράτος. Έτσι, η 25η Μαρτίου, που ως σύμβολο συνδέει τη θρησκεία με την Επανάσταση, χαρακτηρίστηκε εθνικός μύθος που συντηρείται από την Εκκλησία και το κράτος. Στην κειμενογραφία (ακαδημαϊκή, ημι-ακαδημαϊκή, δημοσιογραφική κτλ) που προβάλλει αυτή την άποψη (την οποία χάριν συντομίας αναφέρω ως «*αντι-λαυρική*»), δεν ανευρίσκεται κάποια σοβαρή ιστορική τεκμηρίωσή της. Ωστόσο αυτή κυριαρχεί στη δημόσια ιστορία, ειδικά μετά τη δεκαετία του 1970, επειδή εκπορεύεται από κέντρα με «*αυθεντία*», κυρίως πανεπιστήμια, κόμματα και μεγάλα εκδοτικά και τηλεοπτικά συγκροτήματα.

Στις πρωτογενείς πηγές που αφορούν τα εναρκτήρια της Επανάστασης, από τη δεκαετία του 1990 προστέθηκε μια έως τότε ελάχιστη γνωστή ομιλία του Γερμανού που δημοσιεύτηκε αρχικά στη γαλλική εφημερίδα *Le Constitutionnel* (= *Ο Συνταγματικός*) τον Ιούνιο του 1821. Αυτή φέρεται ότι εκφωνήθηκε την 8/20 Μαρτίου 1821 (Παλ./Νέο Ημ.) στη Μονή της Αγίας Λαύρας. Όταν η ομιλία αυτή άρχισε να λαμβάνει δημοσιότητα στην Ελλάδα, πιθανώς θεωρήθηκε ότι υποσκάπτει την αντι-κληρικαλική αφήγηση. Έτσι, χαρακτηρίστηκε και αυτή ως μύθος, με πρωτοβουλία του ακαδημαϊκού μαρξιστή ιστορικού Βασίλη Κρεμμυδά (1935-2017).⁵ Ωστόσο, μια λεπτομερής εξέταση της ομιλίας της 8/3 και των επιχειρημάτων του Κρεμμυδά (στο εξής και ΒΚ) έδειξε ότι δεν μπορεί αυτή να είναι προϊόν μυθοπλασίας και ότι πιθανότατα είναι γνήσια.⁶

Στην παρούσα εργασία κάνω μια επανεξέταση της ομιλίας της 8 Μαρτίου μαζί με κάποια νεότερα δεδομένα που υπάρχουν σχετικά με αυτήν, ενισχύοντας την άποψη ότι η ομιλία είναι γνήσια. Αυτή συνδέεται πολλαπλώς με τα γεγονότα της 25ης

Βαρβαρήγος Ποθητός, *Θρησκεία και θρησκευτική ζωή κατά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας*, Μεταπτυχ. διατριβή, Αριστοτέλειο Π.Θ., Φιλοσοφική, 2011, σ. 56- 63, 90-95, 104. β) Οικονόμου Β. Ηλίας, *Κείμενα πίστεως και ελευθερίας*, Αθήνα, εκδόσεις περιοδικού "Εκκλησία", 1985

³ Π.χ. στην Οδησό. Κωνσταντίνος Οικονόμου ο εξ Οικονόμων, *Λόγοι εκκλησιαστικοί εκφωνηθέντες εν τη γραικική εκκλησία της Οδησού, κατά το 1821-1822 έτος*. Βερολίνο, 1833.

⁴ Rouqueville F.C.H., *Histoire de la regeneration de la Grece*, Paris, 1824, τόμ. Β', σ. 332-337.

⁵ Κρεμμυδάς Βασίλης, «Μηχανισμοί παραγωγής ιστορικών μύθων. Σχετικά με μια ομιλία του Παλαιών Πατρών Γερμανού», *Μνήμων*, 18 (1996), σελ. 9-21.

⁶ Γ. Λουκίδης, «Μηχανισμοί παραγωγής αντι-εθνικών μύθων», *Νέος Ερμής ο Λόγιος*, τ. 7 (2013), σ. 113-134.

Μαρτίου, αφού γίνεται στον ίδιο χώρο, από τον ίδιο ιεράρχη, με παρόμοιες θρησκευτικές πρακτικές και για τον ίδιο σκοπό. Τη σύνδεση των δύο θεμάτων έκανε και ο ΒΚ από τη δική του σκοπιά, δηλ. του «μύθου». Εξ όσων γνωρίζω δεν ασχολήθηκαν εκτενώς με αυτή την ομιλία άλλοι, πλην του ΒΚ και εμού,. Επίσης κάνω ανασκόπηση των κύριων σημείων μερικών εργασιών που αμφισβητούν τα της 25ης Μαρτίου και κάποιων παραμελημένων πρωτογενών μαρτυριών που βεβαιώνουν αυτά τα γεγονότα. Για πρώτη φορά συσχετίζω τις υπάρχουσες μαρτυρίες με τα γεωγραφικά δεδομένα της περιοχής, κάτι που δεν έχουν πράξει όσοι έχουν ασχοληθεί με το θέμα. Για να καλύψω τα κενά και τις ασάφειες των πρωτογενών πηγών, προτείνω το πιο πιθανό σενάριο για τα γεγονότα γύρω στις 23 έως 26 Μαρτίου 1821.

A) Η ομιλία της 8 Μαρτίου 1821

A.1. Οι πηγές

Η πρώτη γνωστή δημοσίευση της ομιλίας της 8/20 Μαρτίου (Παλαιό/Νέο Ημερ/γιο) έγινε στη γαλλική εφημερίδα *Le Constitutionnel* (στο εξής Con.) την 6 Ιουνίου 1821 (Ν.Ημ.). Σήμερα το κείμενο διατίθεται ελεύθερα στην ψηφιοποιημένη εφημερίδα στο <http://gallica.bnf.fr> και στο books.google.gr. Στην Ελλάδα αυτή η ομιλία έγινε αρχικά γνωστή το 1966 με μια δημοσίευση της Γ. Τερέντσιο στο «Βήμα». Είναι βέβαιο ότι την είχε εντοπίσει περίπου ταυτόχρονα και ο καθηγητής ιστορίας Απόστολος Δασκαλάκης (1903-1982), ο οποίος όμως την αποσιώπησε διότι προφανώς αδυνατίζει την τοπικιστική άποψή του ότι οι πρώτες επαναστατικές διαδικασίες έγιναν στη Μάνη στα μέσα Μαρτίου.⁷ Το 1988 δημοσιεύτηκε μεταφρασμένη στην τοπική εφημερίδα *Φωνή των Καλαβρύτων* και το 1993 σε φυλλάδιο που εξέδωσε η Ιερά Μητρόπολις Καλαβρύτων και Αιγιαλείας. Αυτές οι δύο εκδόσεις περιλαμβάνουν και κάποιους σύντομους και πρόχειρους σχολιασμούς της ομιλίας, την οποία συσχετίζουν με τα πρώτα επαναστατικά γεγονότα στα Καλάβρυτα. Οι σχολιασμοί αυτοί διαπνέονται από τοπικιστικό πνεύμα, θέλοντας να τονίσουν ότι η Επανάσταση κηρύχθηκε πρώτα στα Καλάβρυτα. Ακολούθησε η εκτενέστερη εξέταση της ομιλίας από τον Κρεμμυδά το 1996, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ομιλία είναι μύθος που πλάστηκε από τους Υγκ και Φρανσουά Πουκεβίλ με συνεργασία και του Γερμανού. Η ίδια ομιλία δημοσιεύτηκε στα αγγλικά στην εφημερίδα *Times* του Λονδίνου την 11-6-1821 και σε άλλες αγγλόφωνες εφημερίδες και περιοδικά, ακόμα και στην Αμερική.⁸ Στα γαλλικά δημοσιεύθηκε επίσης στην εφημερίδα *Journal de Liège* (Βέλγιο) της 10-6-1821⁹ και σε μια συλλογή διεθνών διπλωματικών και νομικών κειμένων που εκδόθηκε το 1823 στο Παρίσι (βλ. κατωτέρω § Α.7). Στα γερμανικά δημοσιεύτηκε από την *Breslauer Zeitung* την 23 Ιουν. 1821.^{10 11} Δεν αποκλείεται να υπάρχουν και άλλες δημοσιεύσεις οι οποίες δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί.

⁷ Ο Δασκαλάκης (ή κάποιοι συνεργάτες του) είχε ερευνήσει όλα τα φύλλα της *Constitutionnel* των αρχών της Επανάστασης, αναζητώντας ειδήσεις για τη λεγόμενη «Μεσσηνιακή Γερουσία». Εντόπισε μια τέτοια ειδηση σε φύλλο του Νοεμβρίου 1821. Βλ. Απ. Β.Δασκαλάκη «Οι τοπικοί οργανισμοί της Επανάστασως...», 1966, σ. 22, υποσημ. 1. Η χρονική σύμπτωση με την δημοσίευση της Γ. Τερέντσιο μπορεί να μην είναι τυχαία.

⁸ *Monthly Magazine, or, British Register*, τ. 51, 1-7-1821, σ. 576. • *Nile's Register*, Baltimore, USA, 4 Αυγ. 1821.

⁹ Mavroudis Efstratios. Relations de Liège avec l'insurrection hellénique : la presse - la fourniture d'armes, *Balkan Studies*, τ. 12, n. 1, σ. 131, 1971. Αναφέρεται μόνο ο τίτλος ο οποίος είναι πανομοιότυπος με αυτόν της Con.

¹⁰ *Breslauer Zeitung*, 23 Ιουν. 1821, No. 98, σ. 1437. Στο <https://digipress.digitale-sammlungen.de/>

¹¹ Όλες οι ημερομηνίες δυτικών εφημερίδων είναι του Νέου Ημερολογίου, εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά.

Κατωτέρω παραθέτω το γαλλικό κείμενο και την ελληνική μετάφρασή του όπως δημοσιεύτηκαν από τη Ι. Μητρόπολη Καλαβρύτων (1993). Επισημαίνω με “**bold**” ορισμένες λέξεις που θα σχολιάσω στην ανάλυση που ακολουθεί.

Allocution de Germanicus, exarque de la **première Achaïe**, archevêque de Patras, au clergé et aux fideles du Péloponnèse, prononcée dans le **couvent des frères Laures du mont Vélin**, le 8 (20) mars 1821.

Nos très chers frères le Seigneur qui a frappé nos pères et leurs enfants, vous annonce, par ma bouche, la fin des jours de larmes et de preuves. Sa voix a dit: Que vous seriez la couronne de sa gloire et le diadème de son royaume. La sainte Sion ne sera plus livrée à la désolation (Isaïe. 62. 3).

Le temple du Seigneur, traité comme un lieu ignoble, ses vases de gloire trainés dans la fange, (A' Macab 2,8- 9), vont être vengés. L'abîme a créé l'abîme (Ps 41, 8); les miséricordes antiques du Seigneur (Lament du Jérémie, 5, 1) vont descendre sur son peuple.

La race impie des Turcs a comble la mesure des iniquités, l'heure d'en **purger la Grèce** est arrivée suivant la parole de l'Éternel: “**Chasse l'esclave et son fils**” (Genèse 21,10).

Aimez-vous donc, race hellénique, deux fois illustrée par vos pères ; **armez-vous** du zèle de Dieu que chacun de vous ceigne le glaive ; car il est préférable de mourir les armes à la main que de voir l'opprobre du sanctuaire-et de la patrie (Ps 44,4). Brisons nos fers et le joug que chargent nos têtes (Ps. 2,3), car nous sommes les héritiers de Dieu et les cohéritiers de J.-C. (Ps. 8, 17)

Διακήρυξις του Γερμανού, εξάρχου της **πρώτης κατά την τάξιν Αχαΐας**, αρχιεπισκόπου Πατρών, προς τον Κλήρον και τους πιστούς της Πελοποννήσου, η οποία εξεφωνήθη εντός της Μονής των Αδελφών της Λαύρας του όρους **Βελιά** την 8ην (20ην) Μαρτίου 1821

Πολυαγαπημένοι μας αδελφοί, ο Κύριος, ο οποίος ετιμώρησε (ενν. διά της υποδουλώσεως εις τον κατακτητήν) τους πατέρας μας και τα τέκνα των, σας αναγγέλλει διά του στόματός μου το τέλος των ημερών των δακρύων και των δοκιμασιών. Η φωνή Του είπε ότι θα είσθε ο στέφανος του κάλλους Του και το διάδημα της Βασιλείας Του. Η αγία Σιών δεν θα παραδοθή πλέον εις την ερήμωσιν (Ησαΐα, 62,3).

Ο ναός του Κυρίου, ο οποίος εβεβηλώθη, ωσάν ένας άθλιος χώρος, τα σκεύη της δόξης, τα οποία εσύρθησαν εις τον βούρκον (Α Μακαβ. 2, 8-9), θα γίνουν καταιγίς. Η άβυσσος την άβυσσον επικαλείται (Ψαλμ. 41,8) η παλαιόθεν (δηλ. η εγνωσμένη) ευσπλαγγνία του Κυρίου (Θρήνοι Ιερεμίου 5,1) θα επισκιάση τον Λαόν Του.

Η φυλή των Τούρκων υπερέβη το μέτρον των ανομιών, η ώρα του **καθαρισμού** έφθασε, συμφώνως προς τον λόγον του Αιωνίου: «**να πετάξης έξω, να διώξης, τον σκλάβον και τον υιόν του**» (Γενεσ. 21,10).

Να είσθε, λοιπόν, **αγαπημένοι**, ω γένος των Ελλήνων, φυλή Ελληνική, (ενν. καθώς είσθε) δύο φορές δοξασμένοι από τους Πατέρες σας, **οπλισθήτε** με τον ζήλον του Θεού, έκαστος εξ υμών **ας ζωσθή την ρομφαίαν του**, διότι είναι προτιμώτερον να αποθάνη τις με τα όπλα ανά χείρας, παρά να καταισχύνη τα ιερά της Πίστεώς του και την Πατρίδα του (Ψαλμ. 44,4). Εμπρός λοιπόν «ας συντρίψωμεν τα δεσμά, τον ζυγόν ο οποίος επικάθηται επί την κεφαλήν μας» (Ψαλμ. 2,3), διότι είμεθα οι κληρονόμοι του Θεού και οι συγκληρονόμοι του Ι. Χριστού (Ψαλ. 8,17).

D'autres que votre prélat vous parleront de la gloire de vos ancêtres et moi je vous répéterai le nom de Dieu auquel nous devons un amour plus fort que la mort. (Cant. 8. 6)

Demain, précédés de la croix, nous marcherons vers cette ville de Patras dont le territoire est sanctifié par le sang du glorieux martyr saint André. Le Seigneur centuplera votre courage et pour ajouter aux forces qui doivent vous animer, je vous relève du Jeune de Carême nous observons.

Soldats de la croix, c'est la cause même du ciel que vous êtes appelés à défendre. Au nom du Père, du Fils et du Saint Esprit soyez bénis et absous de tous vos péchés.

Οι άλλοι, και όχι εμείς οι Ιερωμένοι (κατά λέξιν: εκτός του Ιερατείου σας), θα σας ομιλήσουν διά την δόξαν των προγόνων σας. Εγώ όμως θα σας επαναλάβω το όνομα του Θεού, προς τον Οποίον οφείλομεν αγάπην ισχυροτέραν και από τον θάνατον (Άσμα Ασμάτων 8,6).

Αύριον, ακολουθώντας τον Σταυρόν, θα βαδίσωμεν προς αυτήν την πόλιν των Πατρών, της οποίας η γη είναι ηγιασμένη από το αίμα του ενδόξου Μάρτυρος Αποστόλου Αγίου Ανδρέου. Ο Κύριος θα εκατονταπλασιάση το θάρρος σας. Ίνα δε προστεθούν εις υμάς αι αναγκαίαι δια να αναζωογονηθήτε δυνάμεις, σας απαλλάσσω από την νηστείαν της Τεσσαρακοστής, την οποίαν τηρούμεν.

Στρατιώται του Σταυρού, ό,τι καλείσθε να υπερασπισθήτε, είναι αυτό τούτο το θέλημα του Ουρανού! Εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος να είσθε ευλογημένοι και συγκεχωρημένοι από πάσας τας αμαρτίας σας

Το αγγλικό κείμενο, είναι το εξής:

Allocution of Germanicus, Ex- Arch of the first Achaia, Archbishop of Patrasso, to the Clergy and the Faithfull of Peloponnesus, pronounced in the Convent of Mount Velino 8th (20th) of March, 1821.

*Very dear brothers! The Lord, who punished our fathers and their children, announce to you by my mouth, the termination of the days of tears and trials. His voice has declared that you shall be the crown of his glory, and the diadem of his kingdom. The holy Sion shall no longer be delivered over to desolation. (Isaiah, lxii 3.) The temple of the Lord, treated like an ignoble place; his vessels of glory dragged in the mire, (1 Mach. ii. 8, 9) are about to be avenged. The ancient mercies of the Lord are about to descend upon his people. The impious race of the Turks have filled up the measures of their iniquities; the hour of driving them from Greece has arrived, according to the word of the Eternal, "Drive out the slave, and the son of the slave." (Gen. xxi. 10.) **Arm, then,** Hellenic race, doubly illustrious by your aires, arm with the zeal of God; each of you gird on the sword; for it is better to perish with arms in hand, than to see the disgrace of the sanctuary and of the country (Psal. xlv. 4.) Let us burst our bonds in sunder, and the yoke that weighs upon our heads, (Psal. ii. 3,) for we are the heirs of God, and joint heirs of Jesus Christh (Psal. viii. 17.). To-morrow, preceded by the cross, we shall march towards the city of Patrasso, the soil of which is sanctified by the blood of the glorious martyr, the apostle St. Andrew. The Lord will increase your courage a hundred fold; and to add to the strength which is to animate you, I release you from the fast of the lent which we observe. – Soldiers of the cross! It is the cause of Heaven itself that you are called on to defend.*

In the name of the Father, and of the Son, and of the Holy Ghost, be blessed and absolved from all your sins.

Το περιεχόμενο του αγγλικού κειμένου στην *Times* είναι σχεδόν ίδιο με το γαλλικό (περιλαμβανομένου του «Γερμανικός»). Ωστόσο έχει κάποιες μικρο-διαφορές, που δείχνουν ότι το αγγλικό δεν είναι μετάφραση του γαλλικού: Στο αγγλικό κείμενο το όρος Βελιά αποδίδεται ως «Velino» και η Πάτρα ως «Patrasso», δηλαδή στα ιταλικά. Επίσης από το αγγλικό λείπει ο όρος *frères Laures*, η φράση «*L'abîme a créé l'abîme (Ps 41.8)*» και η παραπομπή *Θρήνοι Ιερεμίου 5.1*. Αντί «*Aimez-vous donc*» το αγγλικό γράφει «*Arm, then*», το οποίο θα ήταν η μετάφραση εκ του γαλλικού «*Armez-vous donc*». Παρατηρούμε όμως ότι το «*Armez-vous donc*» υπάρχει στην επόμενη πρόταση του γαλλικού κειμένου. Υπάρχουν και κάποιες μικρο-διαφορές ελάσσονος σημασίας.

Το ιταλικό *Patrasso* και το ιταλοποιημένο *Velino* δείχνουν ότι πιθανότατα το αγγλικό δημοσίευμα είναι μετάφραση από τα ιταλικά.¹² Προφανώς ο αγγλόφωνος μεταφραστής δεν κατάλαβε ότι *Patrasso* είναι η γνωστή *Patras*. Το αγγλικό *Arm* (οπλιστείτε) μάλλον και αυτό προήλθε από το ιταλικό *Armatevi*. Φαίνεται ότι σε κάποιο χειρόγραφο της είδησης έγινε σύγχυση μεταξύ *Aimez/Armez* ή *Amatevi/Armatevi* λόγω δυσανάγνωστης γραφής. Όπως θα εξηγήσω, το πιθανότερο είναι ότι πρώτα υπήρξε το ιταλικό κείμενο και μετά έγινε μετάφραση στα γαλλικά και αγγλικά. Στη γαλλική έκδοση της ομιλίας από τον Isambert το 1823 αντί *Aimez-vous* γράφει *Armez-vous* (βλ. § A.7 του παρόντος). Μπορεί να το διόρθωσε ο εκδότης ή να πήρε την είδηση από διαφορετικό χειρόγραφο. Το *Velino* υπάρχει και στο γερμανικό δημοσίευμα, όπου όμως ο Γερμανός αποδίδεται σωστά ως *Germanos*. Το γερμανικό κείμενο είναι γενικότερα προσεγμένο, μεταξύ άλλων γράφοντας ορθώς «Ρωμ. 8.17» αντί «Ψαλ. 8.17». Είναι όμως ένα ερώτημα, πώς πληροφορήθηκαν ότι το *Germanicos* είναι λάθος και από πού αντέγραψαν το *Velino*. Η γερμανική εφημερίδα δεν αναφέρει την προέλευση της είδησης.

Η *Con.* γενικά αναφέρει την προέλευση των ειδήσεων της (που είναι συνήθως μεγάλες ευρωπαϊκές εφημερίδες ή πρωτεύουσες), αλλά στη συγκεκριμένη δεν αναφέρει προέλευση. Όμως η *Times* αναφέρει ως προέλευση τη Βιέννη από 26-5-1821.¹³ Αυτό το δεδομένο κάνει απίθανη την υπόθεση ότι η είδηση κατασκευάστηκε ή ξεκίνησε από τους αδελφούς Πουκεβίλ. Εκείνη την εποχή η Βιέννη λειτουργούσε ως κέντρο διακομιδής αλληλογραφίας μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης και ταυτόχρονα ως πρακτορείο τύπου, αφού οι αυστριακές εφημερίδες ήταν καλά πληροφορημένες από πρώτο χέρι για τις υποθέσεις της Ανατολής. Η Αυστρία είχε άμεση γειτνίαση με τα βόρεια Βαλκάνια, ενώ ήλεγχε και το μεγαλύτερο μέρος της Ιταλίας. Έτσι πολλές ειδήσεις έφταναν στην υπόλοιπη Ευρώπη μέσω Βιέννης ή μέσω αυστριακών εφημερίδων. Η κυβέρνηση Μέτερνιχ της Βιέννης ήταν έντονα αντεπαναστατική και ανθελληνική. Επίσης ασκούσε λογοκρισία και ήλεγχε το περιεχόμενο των αυστριακών εφημερίδων και – θεωρητικά – και τη διερχόμενη αλληλογραφία. Ως εκ τούτου, είναι εντελώς απίθανο ότι ο Γάλλος πρόξενος θα

¹² Ιταλοποίηση ονομάτων παρατηρείται και σε άλλα έγγραφα εκείνων των ημερών. Στην αγγλική μετάφραση της «*προκήρυξης προς τας ευρωπαϊκάς αυλάς*» της Μεσσηνιακής Γερουσίας, που δημοσιεύει και ο Green, ο Μαυρομιχάλης αναφέρεται ως “*Pietro Mavromichali*”.

¹³ Μήτος Βύρων, *Η επανάσταση του 1821 στο βρετανικό τύπο*, 1997, Θεσσαλονίκη. Αναφέρεται στο Ζουράρις Γ. Κ., *Βέβηλα κίβδηλα σκόβαλα*, Αρμός, Αθήναι, 2007, σ. 80-82. Επίσης, έχει αναρτηθεί ως προϊόν Οπτικής Ανάγνωσης Χαρακτήρων (OCR) από το πρωτότυπο, στο διαδικτυακό φόρουμ www.defencenetforum.gr, την 3/4/2009, από χρήστη με ψευδώνυμο “*Papas*”. Πρόσβαση την 24/7/2017.

έστειλε την είδηση στην Αυστρία. Προφανώς δεν θα έστειλε ούτε την προς Γαλλία αλληλογραφία του μέσω Βιέννης με το κοινό ταχυδρομείο, ώστε να υποθέσουμε ότι έγινε υποκλοπή. Αν λοιπόν υποτεθεί ότι ο Υγκ Πουκεβίλ γνώριζε την ομιλία και την απέστειλε στη Γαλλία, φαίνεται ότι δεν ήταν ο μόνος. Και κάποιος άλλος είχε τη σχετική πληροφορία, και την απέστειλε αρχικά στη Βιέννη και από εκεί έφτασε στην *Times* ή και αλλού. Αν η *Con.* είχε λάβει την είδηση από τη Βιέννη, δεν είχε λόγο να μη το αναφέρει. Αντίθετα μάλιστα, η Βιέννη ως πηγή έδινε κύρος στις ειδήσεις και η *Con.* συχνά αναφέρει τη Βιέννη ως πηγή ειδήσεων από την Ανατολή. Όπως θα δούμε κατωτέρω (§ Α.7) και ο Isambert που αναδημοσιεύει την ομιλία το 1823 (χωρίς να αντιγράφει από την *Con.*), επίσης δεν αναφέρει την προέλευση. Αυτή η σύμπτωση θα χρειαστεί κάποια εξήγηση. Επίσης θα δούμε (§ Α.8 και Α.9) ότι υπάρχουν και άλλοι λόγοι για τους οποίους είναι πολύ απίθανο να ξεκίνησε η είδηση μόνο από τον Υγκ Πουκεβίλ, αν ξεκίνησε καν από αυτόν.

Α.2. «Γερμανικός» και άλλα περίεργα

Στην επικεφαλίδα ή τίτλο του γαλλικού κειμένου υπάρχουν τουλάχιστον δύο σημαντικά λάθη και κάποιοι ιδιόρρυθμοι όροι που χρειάζονται σχολιασμό γιατί συνδέονται άμεσα με το ερώτημα «μύθος ή αλήθεια;». Προφανώς ο τίτλος προστέθηκε όταν η ομιλία ήταν γραπτή, πιθανότατα σε κάποιο αρχικό στάδιο της διανομής της.

Α.2.1. «Γερμανικός» και «όρος Βελίν»

Αξιοσημείωτα είναι τα λάθη *Germanicus* αντί *Germanus/-os* και *Velin* αντί του ορθού *Velia*.¹⁴ Σε επόμενο φύλλο της *Con.*, την 10 Ιουνίου 1821, γίνεται μια υπενθύμιση της είδησης της 6ης Ιουνίου και επαναλαμβάνεται το «Γερμανικός», αλλά στην ίδια στήλη υπάρχει και άλλη είδηση όπου εμφανίζεται το σωστό «Γερμανός».¹⁵ Αυτό δείχνει ότι το «Γερμανικός» δεν είναι τυπογραφικό λάθος αλλά έρχεται από την πηγή της είδησης. Το ενδιαφέρον είναι ότι το *Germanicus* συναντάται και σε σημαντικά έγγραφα των πρώτων ημερών της Επανάστασης που γράφτηκαν στην Πάτρα, και μάλιστα πέρασαν και από τα χέρια του Υγκ Πουκεβίλ (μάλλον τα αντέγραψε) χωρίς να καταλάβει ότι είναι λάθος (βλ. § Α.7). Αυτά τα δεδομένα κάνουν εντελώς απίθανη την κατασκευή της είδησης από τους Πουκεβίλ - Γερμανό. Αν είχε συμβεί αυτό, τότε ο ευρισκόμενος στην Πάτρα Υγκ Πουκεβίλ και ο (υποτίθεται συνεργαζόμενος) ΠΠΓ ασφαλώς θα φρόντιζαν να γραφεί σωστά το όνομα του δεύτερου. Όσο για το «Βελίν», ο ευρισκόμενος στη Γαλλία Φ. Πουκεβίλ γνωρίζει καλά το όνομα του όρου Βελιά, αφού το έχει επισκεφθεί και το αναφέρει (δics) ως “*Vélie*” στο *Voyage de la Grèce* το 1820.¹⁶

Α.2.2. “*Première Achaïe*”

Ο όρος φαίνεται να έχει μία από τις ακόλουθες δύο προελεύσεις:

α) Από το *Achaïa Prima*, που προέρχεται από τη ρωμαϊκή πρακτική να αριθμούνται οι υποδιαίρεσεις των περιφερειών με τακτικά αριθμητικά (π.χ. *Palaestina Prima*, *Palaestina Secunda*, *Palaestina Tertia*). Αυτή η πρακτική συνέχισε να χρησιμοποιείται από τη Δυτική Εκκλησία έως και πολύ μετά το Μεσαίωνα, κυρίως στις ονομασίες ιστορικών εκκλησιαστικών περιφερειών (π.χ. *Hellas Prima*,

¹⁴ *Βελιά* λέγεται το ύψωμα των Αροανείων (Χελμού) όπου βρίσκεται η Μονή Αγ. Λαύρας, Υψηλότερη κορυφή 1.566 μ.

¹⁵ *Le Constitutionnel*, 10 Ιουν. 1821, σελ. 1, αριστερή στήλη. “Germanicus” στην 1η παράγραφο, “Germano” στην 7η σειρά από το τέλος.

¹⁶ Rouquerville F., *Voyage de la Grèce*, έκδοση 2η, Firmin-Didot, Παρίσι, 1827, τ. 5, σ. 342, 456.

Peloponnesus Prima και Secunda κλπ). Σε λίστα εκκλησιαστικών περιφερειών του 1726 η Αχαΐα δεν υποδιαιρείται σε Prima και Secunda, ενώ καλύπτει ευρύτερη γεωγραφική έκταση από την κλασική ή τη σύγχρονη Αχαΐα.¹⁷ Στην *Καθολική Εγκυκλοπαίδεια* αναφέρεται ως *Achaia Prima* η περιοχή της Φθιώτιδας με επισκοπική έδρα τις Θερμοπύλες¹⁸ και ως *Achaia Secunda* η περιοχή με επισκοπική έδρα τη Θήβα (Βοιωτίας)¹⁹. Υπενθυμίζω ότι κατά την Ελληνική Εκκλησία ονομάζεται Νέα Πάτρα η Υπάτη (Πατρατζίκι) της Φθιώτιδας. Σε κάποιες εποχές στη Ρωμαϊκή και Βυζαντινή Αυτοκρατορία ονομαζόταν Αχαΐα σχεδόν όλη η νότια Ελλάδα. Στη σύγχρονη εποχή αυτό το “prima” απέκτησε την έννοια «αρχαιότερη, παλαιότερη» (επαρχία).²⁰ Δεν γνωρίζω αν υπήρχε αυτή η έννοια κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Τον όρο *Achaia Prima* βρίσκουμε και σε άλλες εφημερίδες του 1821 που δημοσιεύουν ειδήσεις από την επαναστατημένη Αχαΐα, όπως π.χ. στη γερμανόφωνη *Allgemeine Zeitung* του Μονάχου.²¹

β) Μπορεί να προέρχεται από την εκκλησιαστική τάξη (ιεραρχία) των επισκοπών. Αυτή είναι και η ερμηνεία που δόθηκε στην ελληνική μετάφραση με το «*πρώτη κατά την τάξιν*». Η επισκοπή Παλαιών Πατρών πράγματι ήταν πρώτη τη τάξει εκείνη την εποχή, τουλάχιστον στην Αχαΐα²², ο δε επίσκοπός της είχε τον τίτλο του «*υπερτίμου και εξάρχου πάσης Αχαΐας*».²³ Από την άποψη αυτή είναι σωστός ο όρος “*exarque*” στο γαλλικό κείμενο, το δε “*Première Achaie*” μπορεί να είναι μια αδέξια μετάφραση του “*πρώτης κατά την τάξιν στην Αχαΐα*” που πιθανότατα υπήρχε στον τίτλο του ελληνικού πρωτοτύπου. Είναι αμφίβολο ότι κάποιος ξένος (π.χ. ο Υγκ Πουκεβίλ) γνώριζε αυτές τις εκκλησιαστικές λεπτομέρειες (ενώ δεν γνώριζε το όνομα). Πιθανότερο είναι ότι αυτά γράφτηκαν από κάποιον Έλληνα.

A.2.3. *Allocution - Διακήρυξη*

Η λέξη είναι λατινικής προέλευσης (*allocutio*) και χρησιμοποιείται σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες. Στη ρωμαϊκή εποχή (ως *adlocutio*) σήμαινε την ομιλία στρατιωτικού διοικητή ή αυτοκράτορα προς στρατιώτες πριν από τη μάχη με σκοπό την ενθάρρυνση των στρατιωτών. Σε νομίσματα και ανάγλυφα ο εκφωνών *adlocutio* εικονίζεται με εκτεταμένο το δεξί χέρι με απλωμένη την παλάμη. Η χειρονομία αυτή αργότερα πέρασε στην απεικόνιση του Χριστού.²⁴ Μετά τη ρωμαϊκή εποχή, η λέξη απέκτησε επίσης τη σημασία επίσημης θρησκευτικής-πολιτικής ομιλίας του Πάπα ή επισκόπου²⁵ ή και ορθόδοξου πατριάρχου²⁶. Σε πολιτικά ή νομικά συμφραζόμενα έχει

¹⁷ The Works of the Learned Joseph Bingham, London, 1726, σ. 375. Στο books.google.

¹⁸ Charles George Herbermann, *The Catholic Encyclopedia*, Appleton, 1912, λήμμα *Thermopylae*. Επίσης New Advent, *The Catholic Encyclopedia*, <http://home.newadvent.org>

¹⁹ New Advent, *The Catholic Encyclopedia*, λήμμα *Thebes*. <http://www.newadvent.org>

²⁰ Για παράδειγμα, «*première Russie*» στο «*La Russie du grand duché de Moscou a l' Empire des Tsars*», *Clio Voyages Culturels*, σ. 3. www.clio.fr

²¹ *Allgemeine Zeitung München*, 30 Αυγ. 1821, σ. 968. «... *der Erzbischof von Achaia-prima, Germano, es war, der die mahomedanischen Bewohner von Lala ...*». Στο books.google.gr

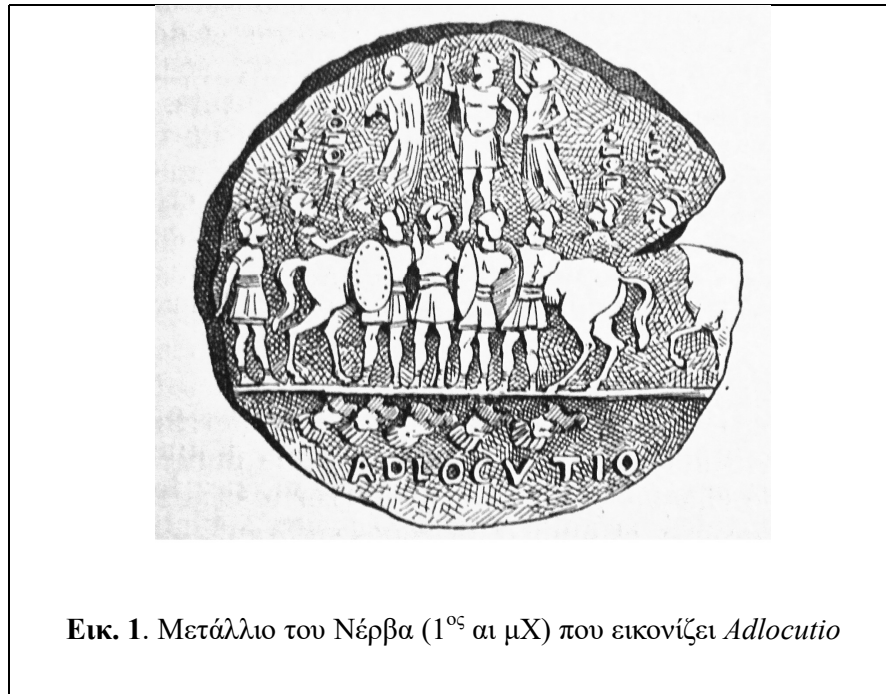
²² Σίγουρα ο επ. Π. Πατρών ήταν ιεραρχικά ανώτερος από τον επ. Κερνίτσης που τότε ήταν ο Προκόπιος. Η Κερνίτσα βρισκόταν όπου το σημερινό Διακοφτό. Ως επισκοπή περιλάμβανε και τα Καλάβρυτα. Ανωνύμου, «*Ο Κερνίτσης ως Βοηθός Επίσκοπος*», 27/10/2014, <http://www.pelop.gr>.

²³ Μυστακίδης Α. Βασίλειος, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, 1936, σ. 209.

²⁴ April DeConick, Grant Adamson, *Histories of the Hidden God*, Routledge, 2016, σ. 210. Στο books.google.

²⁵ *Catholic Encyclopedia* (1913), *Allocution*. Στο en.wikisource.org • *Wictionnaire*, “*allocution*”, στο fr.wiktionary.org/wiki/allocution

²⁶ Πατρ. [Κων/πόλεως] Δημητρίου Α', “*Allocution du 30 novembre 1979*”, in: “*S.O.P.*” No 43 (Δεκέμβριος 1979). Αναφέρεται στο Λεωνίδα Β. Κατσίρας, «*Σχέσεις Ρωμαιοκαθολικών και*

Εικ. 1. Μετάλλιο του Νέρβα (1^{ος} αι μΧ) που εικονίζει *Adlocutio*

τη σημασία της επίσημης ή βαρυσήμαντης ομιλίας (π.χ. υπουργού), συνήθως και με τη μορφή εγγράφου. Στην αμερικανική νομική ορολογία ερμηνεύεται ως “formal declaration” (επίσημη δήλωση).²⁷

Αυτός που χαρακτήρισε την ομιλία ως “Allocution” πρέπει να συσχέτισε το υψηλό κύρος και το αξίωμα του ομιλητή (Γερμανού) με το χώρο (μοναστήρι) και με τον πολεμικό χαρακτήρα της ομιλίας. Ίσως υπάρχει και μια υπονοούμενη σύνδεση της λέξης με τη χειρονομία (ύψωση του χεριού), και από εκεί με τη Γαλλική Επανάσταση και τον Ναπολέοντα, ο οποίος αναβίωσε τη συνήθεια αυτής της ομιλίας.²⁸ Εκείνη την εποχή στην Ευρώπη η χειρονομία *adlocutio*, με κάποιες παραλλαγές, έγινε γνωστή ως «ρωμαϊκός χαιρετισμός» και είχε επαναστατικό και αντι-μοναρχικό συμβολισμό. Εικονίζεται σε κλασσικές σκηνές της Γαλλικής Επανάστασης, κυρίως πίνακες του Jacques-Louis David, αλλά και σε απεικονίσεις της σκηνής όπου ο Γερμανός ορκίζει πολεμιστές στα Καλάβρυτα. Φαίνεται ότι αυτός που εισήγαγε το “Allocution” στον τίτλο, γνώριζε τα γεγονότα γύρω από την ομιλία και αντελήφθη ότι αυτή ήταν μια σημαντική πράξη της Επανάστασης. Για τον ίδιο λόγο αυτή συμπεριελήφθη σε μια συλλογή διεθνών νομικών/διπλωματικών κειμένων που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1823 από τον έγκριτο Γάλλο νομικό Isambert (βλ. § A.7). Επομένως, η ομιλία δικαιολογεί απόλυτα τον τίτλο του “Allocution” και του ελληνικού «Διακήρυξη». Και ο Φ. Πουκεβίλ ονομάζει “Allocution” κάποιες ομιλίες του Γερμανού, μεταξύ των οποίων

Ορθοδόξων κατά τούς 18ο και 19ο αιώνες», *Νεα Σιών*, 2007, σ. 213. <https://zapdoc.site/nea-siwn-ekklhsia-stikon-periodikon-syggamma.html>

²⁷ “Allocute generally means to formally declare something. In the context of politics, it may refer to speaking before a legislative body ...”.

²⁸ *Nouveau Dictionnaire Militaire*, Paris, 1892, λήμμα ALLOCUTION

και αυτή στην Αγ. Λαύρα την οποία δημοσιεύει στον 2ο τόμο της Ιστορίας του στις σελίδες 332 και εξής. Αυτό δεν δημιουργεί κάποιες υπόνοιες για ανάμιξη του Πουκεβίλ στην ομιλία της 8/3, γιατί αυτή η έννοια της λέξης ήταν και είναι συνηθισμένη στα γαλλικά.

Ο ΒΚ προσπερνά τα αξιοπερίεργα *Γερμανικός, Βελίν* και *Πρώτη Αχαΐα* σαν να μη τα είδε, προφανώς διότι είναι προβληματικά για το σενάριό του. Αντίθετα, περνάει από εξονυχιστικό έλεγχο τον όρο «*Διακήρυξη*», γύρω από τον οποίο φαντάζεται μια μικρή συνομιλία του Έλληνα μεταφραστή και της Μητρόπολης Καλαβρύτων (Κρεμμυδάς, σ. 13). Δηλαδή, θεωρεί ότι η μετάφραση του *Allocution* ως «*διακήρυξη*» είναι λάθος που έγινε σκόπιμα προκειμένου το κείμενο να δείχνει επισημότερο, εντυπωσιακότερο και με «*πολυτελέστερο ιδεολογικό ένδυμα*». Επίσης πιστεύει ότι αυτό έγινε για να σχετιστεί η συγκεκριμένη ομιλία με την Διακήρυξη (Declaration) της 25^{ης} Μαρτίου του Π. Μαυρομιχάλη «προς τας ευρωπαϊκάς αυλάς» η οποία ήταν μια τυπική εθνική/επαναστατική διακήρυξη. Κατ' αυτόν έπρεπε το *Allocution* να μεταφραστεί απλά ως «*ομιλία*».

A.2.4. *Frères Laures*

Αξίζει σχολιασμού και ο όρος “*couvent des frères Laures*” της *Con.* καθώς συναντάται και στο περιηγητικό έργο Φ. Πουκεβίλ *Voyage de la Grèce* όπου αναφέρεται το μοναστήρι ως “*monastère de la Sainte-Laure*” και οι μοναχοί ως “*frères Laures, ou Trappistes*”.²⁹

“... nous mêmes quinze minutes pour arriver en vue du monastère de Sainte-Laure, qu'on aperçoit dans le mont Vélia. Je sus que cette chartreuse était encore habitée par cinquante frères Laures, ou trapistes et trois de lieue plus loin, nous entrâmes à Calavryta.”

Όμως ονομάζει “*frères Laures*” και τους μοναχούς ή ερημίτες στο όρος Πολύφεγγος της Νεμέας.³⁰ Αυτός είναι ένας όρος που γενικά χρησιμοποιείται στα γαλλικά με την έννοια των μοναχών ή ερημιτών³¹, προερχόμενος βεβαίως από τη βυζαντινή λ. *λαύρα* που σημαίνει *μοναστήρι*. Λόγω της αρχικής σημασίας της *λαύρας* ως «*στενωπού, κλειστού χώρου*» (λεξικό Σουίδα) (γαλλιστί *trappe*), ο Πουκεβίλ (και ίσως και άλλοι πριν από αυτόν) θεωρεί το *frères laures* αντίστοιχο του δυτικού μοναχικού τάγματος των *Trappistes* (Τραπιστές). Ο τίτλος της συγκεκριμένης ομιλίας είναι σαφές ότι αναφέρεται στη Λαύρα Καλαβρύτων λόγω του “*Velin*” (αντί *Velia*).

A.3. Το περιεχόμενο της ομιλίας

Η ομιλία χαρακτηρίζεται από πολεμικό και εθνικο-απελευθερωτικό πνεύμα τα οποία εκφράζονται με στίχους της Παλαιάς Διαθήκης (ΠΔ), άλλοτε με αρκετή πιστότητα και άλλοτε σε ελεύθερη απόδοση. Υπενθυμίζω ότι στη διάρκεια της τουρκοκρατίας, η κατάσταση και οι προσδοκίες του υπόδουλου γένους περιγράφονταν αλληγορικά με όρους της ΠΔ, όπως με τους Ισραηλίτες στην αιχμαλωσία, τη βεβηλωμένη Σιών κτλ, ενώ οι Τούρκοι αντιστοιχίζονται με τους Ισμαηλίτες ή τα παιδιά της Άγαρ. Ήταν διαδεδομένη η ιδέα του ότι η τουρκοκρατία ήλθε στους χριστιανούς ως τιμωρία από το Θεό, και ότι κάποτε θα τελειώσει. Η ΠΔ, πέρα από το μεσσιανικό μήνυμα της υποσχέθειας απελευθέρωσης, παρέχει και πολλές παραινέσεις για μαχητική

²⁹ Έκδοση 1820, τ. 4, σ. 341. • 2η έκδ. 1827, τ.5, σ. 456.

³⁰ Voyage, Δ', σ. 183.

³¹ *Grand encyclopedie, inventaire raisonné des sciences ...*, 1886-1902, Paris, τ. 21.

αντιμετώπιση του εχθρού, έως και ολοκληρωτική σφαγή, σε αντίθεση με την Καινή Διαθήκη όπου κυριαρχεί ο ειρηνικός λόγος. Η ομιλία διαπνέεται από αυτές τις αντιλήψεις, τις οποίες είναι αμφίβολο αν κατείχε σε βάθος ο Πουκεβίλ. Από μερική εξέταση των κειμένων του Φ. Πουκεβίλ εκτιμώ ότι αυτός δεν είχε καλή επαφή με τη μεταβυζαντινή ελληνορθόδοξη κουλτούρα της εποχής του και ότι η ομιλία έχει εκφωνηθεί (ή γραφτεί) από Έλληνα ορθόδοξο με εκκλησιαστική μόρφωση.

Υπάρχουν εννέα φράσεις με άμεση σχέση με χωρία της Βίβλου. Οι παραπομπές μέσα σε παρενθέσεις προφανώς προστέθηκαν στη γραμμένη ομιλία. Η μία εξ αυτών είναι λάθος, δηλαδή αντί «Ψαλμ. 8,17» έπρεπε να γράφει «Ρωμαίους 8,17: *Εάν δε τέκνα, και κληρονόμοι. Κληρονόμοι μεν Θεού, συγκληρονόμοι δε Χριστού*». Ενώ ο ΒΚ διαπιστώνει το λάθος, δεν αντιλαμβάνεται ότι αυτό είναι ένα ακόμα σημείο όπου χωλαίνει το σενάριο «μύθος Πουκεβίλ: Αν ο ΠΠΓ και οι Πουκεβίλ είχαν συνεργαστεί για να γράψουν μια εικονική ομιλία, ασφαλώς δεν θα έκαναν τέτοιο λάθος. Πώς εξηγείται λοιπόν αυτό;

Κατ' αρχάς πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η δημοσιευμένη ομιλία είναι αρκετά σύντομη και να κάνουμε τη λογική υπόθεση ότι αποτελεί περίληψη ή περικοπή μιας πολύ μεγαλύτερης. Φαίνεται ότι έγινε πρόχειρα ένα «μάζωμα» της αρχικής ομιλίας, κατά το οποίο προέκυψε αυτό το λάθος όπως και μερικές άλλες φαινομενικές ελλείψεις. Ας δούμε τί ενδείξεις υπάρχουν υπέρ αυτής της υπόθεσης:

α) Στην Προς Ρωμαίους κεφ. 8, πριν από τον στίχο 17 που παραθέτει η ομιλία μας, προηγείται ο στ. 15 που λέει «*δεν ελάβετε πνεύμα δουλείας δια να φοβήσθε πάλιν*» (δηλαδή «δεν σας έπλασε ο Θεός σκλάβους ώστε να φοβάστε»), κάτι που είναι συμβατό με το πνεύμα της ομιλίας και θα μπορούσε να το είχε συμπεριλάβει μαζί με τον στίχο 17. Παρατηρούμε επίσης ότι η λάθος (;) παραπομπή «Ψαλ. 8, 17» (που σε κάποιες εκδόσεις της ΠΔ αντιστοιχεί στο Ψαλ. 9, 17) παραπέμπει επίσης σε στίχους που είναι συμβατοί με την ομιλία, ήτοι «*παγιδεύεται ο ασεβής απ' των χειρών του το έργο ... οι ασεβείς θέλουσιν επιστροφή εις τον άδην*» (Ψαλ. 8, 15-18). Ως «*ασεβείς*» (“*impie*”) χαρακτηρίζονται στην εν λόγω ομιλία (όπως και σε άλλα κείμενα της εποχής) οι Τούρκοι.

β) Η φράση «*Η παλαιόθεν ευσπλαγχνία του Κυρίου*» δεν φαίνεται να έχει πολλή σχέση με τον στίχο 5,1 των Θρήνων στον οποίο γίνεται παραπομπή. Ο μεταφραστής έχει αποδώσει ως «*ευσπλαγχνία*» τη λέξη *misericordes*, με την οποία στα γαλλικά αποδίδεται το *έλεος*, λέξη που υπάρχει πάνω από 200 φορές στη Βίβλο. Όμως στους Θρήνους αμέσως μετά το 5,1 ακολουθούν στίχοι πολύ σχετικοί με την κατάσταση: «*Τη κληρονομιά μας (που μας έδωσες) την πήραν άλλοι, τα σπίτια μας οι ξένοι. Εμείναμεν ορφανοί άνευ πατρός, οι μητέρες μας ως χήρες, ... Διωγμός έπεσε στον τράχηλό μας*». Αυτά δεν μπορεί να διέφυγαν από όποιον παρέπεμψε στον στίχο 5,1. Λογικά, αυτοί οι στίχοι υπήρχαν στην πλήρη ομιλία αλλά περικόπηκαν και έμεινε μόνο η παραπομπή, η οποία ενδεχομένως είχε τη μορφή «*5,1 και εξής*» ή «*5,1 έως 5,5*».

Σημειώνω την παραπομπή στο Ψαλμοί 44,4 (ή 45,3 κατ' άλλη αρίθμηση) που εδώ μπορεί να ερμηνευθεί ως πολεμική προτροπή να ζωστεί ο καθένας το σπαθί του, αλλά σχετίζεται και με τον Ευαγγελισμό. Αυτός ο στίχος, γνωστός απλά και ως «*Περίζωσαι*», απαγγέλεται *χύμα* ή ψάλλεται συνήθως σε Θεομητορικές εορτές στη διάρκεια Αγρυπνίας ως μέρος του Ψαλμού 44 «*Λόγον Αγαθόν*».³² Ψάλλεται και σε

³² Πολυέλεος «*Λόγον αγαθόν*» Θεοδώρου Φωκαέως, στο www.pemptousia.gr. • Απόσπασμα από την *Ιερά Αγρυπνία ... επί τη Εορτή της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας*. Στο agiosmgefiras.blogspot.gr/2011/10/blog-post_6176.html και www.youtube.com, ανάρτηση από Ι. Κυπαρισσόπουλος, 1 Οκτ. 2011. • *Officium Parvum graece ad usum Congregationis B. Mariae*

άλλες μεγάλες εορτές, καθώς και κατά την περιζώση του επιγονατίου – του συμβολικού ξίφους - από τον ιερέα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί και να απαγγέλθηκε ως μέρος της ομιλίας ή και τελετής περιζώσης πραγματικού ξίφους. Τον ίδιο στίχο απήγγειλε ο μητροπολίτης του Ιασίου όταν τελετουργικά μέσα σε ναό περιέζωσε το ξίφος στον Αλ. Υψηλάντη.³³ Την ίδια τελετή έκανε και ο επ. Αθηνών Διονύσιος και εν πομπή περιέζωσε το σπαθί στον Οδ. Ανδρούτσο.³⁴ Εν προκειμένω, μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι ιερείς σε διαφορετικές περιοχές του τουρκοκρατούμενου ελληνορθόδοξου χώρου μοιράζονταν έναν «μυστικό κώδικα» για την επαναστατική ερμηνεία κάποιων εκκλησιαστικών φράσεων. Έχει μάλιστα καταγραφεί περιστατικό όπου ο ίδιος ψαλμός εκφωνείται σε μυστικό εορτασμό της επετείου ενθρόνισης του βασιλιά της Ελλάδος στο χωριό Φερτέκι(ον) της Μικράς Ασίας στις 20/5/1844.³⁵

Η φράση «*η άβυσσος επικαλείται την άβυσσο*» από τους Ψαλμούς του Δαβίδ (41,8 ή 42,7) περιλαμβάνεται στην Ακολουθία των Μεγάλων Ωρών και σε άλλες ακολουθίες,³⁶ ενώ λέγεται και ως παροιμιώδης φράση στα ελληνικά, τα λατινικά και τα γαλλικά. Κατά τη θεολογική ερμηνεία, οι δύο άβυσσοι είναι ο άνθρωπος και ο Θεός, αλλά ως παροιμία έχει και την έννοια «*βία στη βία*».³⁷ Ακόμα κι αν η ομιλία είναι πλαστή, αυτός που πρόσθεσε αυτή τη φράση θα πρέπει να γνώριζε ότι είναι συμβατή με την ορθόδοξη λειτουργική, όπως και το «*περιζώσαι*».

Έχουμε λοιπόν πολλές ενδείξεις ότι το δημοσίευμα αποτελεί μια πρόχειρη και απρόσεκτη σύντμηση μιας αυθεντικής μεγαλύτερης ομιλίας, η οποία ενδεχομένως συνοδευόταν από κάποιες τελετουργίες. Αυτός που έκανε ή έγραψε την ομιλία φαίνεται να ήταν γνώστης της Βίβλου και του ορθόδοξου τυπικού, αντίθετα με αυτόν που έκανε την συντόμηση, ο οποίος δεν έδειξε και ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το αποτέλεσμα (άρα δεν μπορεί να ήταν κάποιος από τους Πουκεβίλ).

Ο ΒΚ εσφαλμένως θεωρεί πολλές από τις παραπομπές της ομιλίας ασυνάρτητες και άσχετες με την Επανάσταση. Κατανοώ ότι ο μαρξιστής ΒΚ μπορεί να μην έχει καλή επαφή με τη Βίβλο και τα εκκλησιαστικά. Γι' αυτό κάνει και λάθος γύρω από την παραπομπή *Γένεση 21,10* όπου ισχυρίζεται ότι το ορθό είναι «*έκβαλε την παιδίσκην ταύτην ...*». Μάλιστα ειρωνευόμενος τη Μητρόπολη γράφει ότι «*εάν είχαν ανοίξει την Παλαιά Διαθήκη...*» θα είχαν δει το λάθος. Αν είχε ανοίξει ο ίδιος διάφορες εκδόσεις της ΠΔ θα έβλεπε ότι το συνηθέστερο είναι «*Δίωξον την δούλην ταύτην*», όπως αναφέρει και η ομιλία, ενώ συναντάται και το «*παιδίσκη*», πάλι όμως με την έννοια της *δούλης*. Το γαλλικό “*l'esclave*” μεταφράστηκε σε «*σκλάβο*» αντί «*σκλάβο*», αλλά αυτό δεν είναι απαραίτητα λάθος. Σημειώνω ότι ο Έλληνας μεταφραστής – μάλλον για λόγους σύγχρονης πολιτικής ορθότητας - δεν μετέφρασε πλήρως το “*La race impie des Turcs*” (Η ασεβής φυλή των Τούρκων), ούτε το “*l'heure d'en purger la*

Virginis, 1823, σ. 13. Στο books.google

³³ Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, έκδοση 2η, Λονδίνο, 1860, τόμ. Α' σ. 40: «*Κατά την τελετήν δε ταύτην ο μητροπολίτης τον έζωσε την σπάθην ειπόν μεγαλοφώνως το προφητικόν λόγιον 'Περιζώσε την ρωμαίαν σου επί τον μηρόν σου'...*».

³⁴ Παπούλας Γ., προλεγόμενα στα *Γερμανού Απομνημονεύματα*, 1900, σ. 13.

³⁵ Εφημερίδα «*Αιών*», Αθήνα, 28/3/1845, σ. 3, 4. Βιβλιοθήκη της Βουλής, ψηφιοποιημένες εφημερίδες, σ. 69, 70 του ψηφ. αρχείου.

³⁶ Aleksej Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, Κίεβο, 1901, επανέκδοση G. Olms, Hildesheim, 1965, τόμ. 2, Ευχολόγια, σ. 982. Στο books.google

³⁷ Wiktionary, λήμμα “*l'abîme appelle l'abîme*”, <https://fr.wiktionary.org>. • Για την παροιμακή-πολεμική χρήση παράβαλε Ζαχαριάδης Νίκος, «*Άβυσσος άβυσσον επικαλείται!*», *Ριζοσπάστης*, 4 Απρ. 1947. Στο <http://zaxariadis.blogspot.gr/2011/01/blog-post.html>.

Grèce est arrivée” (η ώρα να καθαρίσει η Ελλάδα έφτασε), το οποίο σχετίζεται άμεσα με το νόημα του στίχου *Γέν. 21,10*.

A.4. Η αμφισβήτηση

Η ομιλία που δημοσιεύτηκε στην *Constitutionnel*, ενώ ουσιαστικά αφορά ένα δευτερεύον και κοινό περιστατικό, απέκτησε σημαντική συμβολική αξία από τη στιγμή που με πρωτοβουλία του ΒΚ εντάχθηκε στην πολεμική κατά του εθνικο-θρησκευτικού χαρακτήρα της Επανάστασης. Αυτή η δημοσίευση στο περιοδικό *Μνήμων* το 1996, ενώ επιφανειακά έχει τον τύπο της σοβαρής ιστορικής μελέτης, με προσεκτικότερη ανάλυση δείχνει ότι ουσιαστικά είναι ένα πολιτικό κείμενο αντιθρησκευτικού χαρακτήρα με στόχο να χρησιμεύσει ως «σοβαρή βιβλιογραφία» στην αντι-λαυρική κειμενογραφία.³⁸ Το άρθρο του ΒΚ δεν αναλύει τα της 25^{ης} Μαρτίου, αλλά την αναφέρει παρεμπιπτόντως – σε μία γραμμή στη σ. 20 - ως «μύθος» χωρίς να εξηγήσει τους λόγους ή να παραπέμπει σε κάποια ιστορική μελέτη.³⁹ Το άρθρο αναλύει μόνο την ομιλία της 8/3 και με κάποια ανυπόστατα επιχειρήματα και εικασίες καταλήγει στο ότι αυτή είναι μύθος τον οποίον έπλασαν σε συνεργασία ο Φ. Πουκεβίλ, ο αδελφός του Υγκ (πρόξενος στην Πάτρα) και ο ΠΠΓ, με στόχο να προβληθεί ο τελευταίος στη γαλλική κοινή γνώμη.

Η δημοσίευση του ΒΚ αποτέλεσε το αντικείμενο ενός άρθρου μου στο *Νέο Ερμή τον Λόγιο* το 2013.⁴⁰ Εκεί εκθέτω μια λεπτομερή αναίρεση των επιχειρημάτων του ΒΚ, αποδεικνύοντας ότι ουσιαστικά ο ίδιος πλάθει έναν μύθο, ενώ όλα δείχνουν ότι η ομιλία της 8/3 είναι γνήσια. Θεωρώ ότι το άρθρο του ΒΚ στον *Μνήμονα* αποτελεί μια από τις λίγες περιπτώσεις αξιόπιστου *argumentum ex silentio* (επιχείρημα εξ αποσιωπήσεως). Δηλαδή, ενώ ο συγγραφέας ανάλωσε χρόνο και κόπο για μια εργασία περί την ομιλία της 8/3, ποτέ δεν δημοσίευσε μια παρόμοια εργασία όπου να αποδεικνύει ότι τα γεγονότα της 25/3 στην Αγ. Λαύρα είναι μύθος. Αν υπήρχαν τέτοιες αποδείξεις ή ενδείξεις, ασφαλώς θα τα γνώριζε και θα τα δημοσίευε, αφού είχε μελετήσει εκτενώς την Επανάσταση και – όπως φαίνεται από συνεντεύξεις κτλ - είχε ζωηρό ενδιαφέρον για την υπόθεση της Αγίας Λαύρας. Είχε και πολλές άλλες ευκαιρίες να τεκμηριώσει αυτή την υπόθεση, όπως όταν δημοσίευσε το βιβλίο του «*Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*» (εκδ. Gutenberg, 2016). Περιέργως, ενώ στο βιβλίο αυτό αποφεύγει να αναφέρει οτιδήποτε σχετικό (δήθεν το θέμα είναι ασήμαντο), σε μια συνέντευξη σε λαϊκό μέσο για την προώθηση αυτού του βιβλίου, επανέλαβε τον ισχυρισμό περί «μύθου» (βλ. § A.10.2).

Μετά τη δημοσίευση του άρθρου μου στο *Ν. Ερμή τον Λόγιο* (2013), ήλθαν σε γνώση μου κάποια πρόσθετα στοιχεία, λόγω των οποίων οφείλω να ανασκευάσω ορισμένα σημεία εκείνου του άρθρου. Θεώρησα ότι είναι πλέον ανάξιο λόγου να ξαναγράψω μια εργασία με τη μορφή αναίρεσης του Κρεμμυδά. Αντίθετα, οφείλω να σχολιάσω την ομιλία της 8/3/1821 ως ένα πραγματικό γεγονός. Ωστόσο, κάποια κύρια σημεία

³⁸ Στην εργασία μου «'Ακαδημαϊκές' μέθοδοι αναπαραγωγής ιστορικών μύθων», αναφέρω παραδείγματα ακαδημαϊκών δημοσιεύσεων που – ελλείπει άλλων πηγών - παραπέμπουν στο εν λόγω άρθρο του Κρεμμυδά για να ισχυριστούν ότι τα περί την Αγ. Λαύρα είναι μύθος. Μία τέτοια περίπτωση είναι το Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης «Παλαιών Πατρών Γερμανός: Οδεύοντας προς το θρόνο», ΕΙΕ, 127, Αθήνα 2012, σ. 112.

³⁹ Παραπέμπει σε ένα ελεπειτικό άρθρο της εφημερίδας «Αυγή» (25-3-1979) το οποίο είναι μια συνηθισμένη μαρξιστική ερμηνεία περί τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου, χωρίς παραπομπές και επιστημονικές αξιώσεις.

⁴⁰ Γ. Λουκίδης, Μηχανισμοί παραγωγής αντι-εθνικών μύθων, *Νέος Ερμής ο Λόγιος*, τ. 7 (2013), σ. 113-134.

του άρθρου του ΒΚ στον *Μνήμονα* θα τα σχολιάσω εδώ εν συντομία όπου χρειάζεται, κυρίως για να καταδειχθεί η μέθοδος που αυτός χρησιμοποιεί για την κατασκευή του δικού του μύθου.

A.5 Ολίγα ιστορικά για τους αδελφούς Πουκεβίλ

Λόγω του κεντρικού ρόλου που έχουν οι Πουκεβίλ στην όλη υπόθεση, αναφέρω μερικά ιστορικά περί αυτών.

Ο λόγιος ιατρός Φρανσουά Πουκεβίλ (1770-1838) υπήρξε πρόξενος της Γαλλίας στα Ιωάννινα (1805-1814) και στην Πάτρα (1814-1816). Περιηγήθηκε την Πελοπόννησο και άλλα μέρη της Ελλάδας και συνέγραψε αρχαιολογικές, γεωγραφικές και λαογραφικές παρατηρήσεις από τα ταξίδια του.⁴¹ Φαίνεται ότι είχε αρκετά καλή κλασική παιδεία και γνώση της ελληνικής γλώσσας. Έφυγε οριστικά από την Ελλάδα το 1816 συνοδευόμενος από τον αδελφό του Υγκ (Ούγο) Πουκεβίλ. Ο δεύτερος είχε υπηρετήσει από το 1811 έως το 1816 ως υποπρόξενος στην Πρέβεζα και την Αρτα. Στα τέλη του 1820 ο Υγκ επέστρεψε στην Ελλάδα και τοποθετήθηκε πρόξενος στην Πάτρα και στη Ζάκυνθο, όπου παρακολουθούσε από κοντά τα γεγονότα και έστελνε αναφορές στους προϊσταμένους του στη Γαλλία, καθώς και πληροφορίες στον αδελφό του Φρανσουά. Με βάση αυτές και άλλες πληροφορίες ο ΦΠ συνέγραψε το 1824 την *Ιστορία της Αναγέννησης της Ελλάδος* όπου καλύπτει την περίοδο 1740-1824.⁴² Στην Ελλάδα η *Ιστορία του Πουκεβίλ* έγινε ευρύτερα γνωστή όταν το ιστορικό του έργο μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1890.⁴³

Από έναν κατάλογο αρχειακού υλικού του Φρ. Πουκεβίλ που διατέθηκε σε δημοπρασία στη Βρετανία, φαίνεται ότι εκτός από τον αδελφό του είχε αλληλογραφία και με άλλα πρόσωπα που βρίσκονταν στην Ελλάδα ή γνώριζαν πράγματα της Ελλάδας.⁴⁴ Μεταξύ αυτών ήταν και Έλληνες, κάτι που εξηγεί και κάποιες συγχύσεις του Παλαιού με το Νέο Ημερολόγιο στην *Ιστορία του*, όπως θα εξηγήσουμε κατωτέρω (§ Β.3). Φαίνεται επίσης ότι είχε επαφές με ένα δίκτυο σημαντικών προσώπων (τιτλούχους ευγενείας, επιστήμονες, διπλωμάτες κτλ), κυρίως Γάλλους, που ήταν φιλέλληνες ή είχαν κάποια σχέση με την Ελλάδα. Μεταξύ αυτών σημειώνω την «*Αυτής Βασιλική Υψηλότητα κυρία Δούκισσα της Ανγκουλέμ*» (κόρη του Λουδοβίκου ΙΣΤ'), η οποία συνδέεται με τους Πουκεβίλ με μια διήγηση για τη σημαία που ευλόγησε ο Γερμανός στην Πάτρα (βλ. § Β.1.1). Από αυτό το αρχείο συμπεραίνεται ότι οι αδελφοί Πουκεβίλ δεν ήταν ένας μεμονωμένος διάυλος

⁴¹ Rouqueville F. C. H., *Voyage en Moree, a Constantinople, en Albanie, ...*, 1805. Του ιδίου *Voyage de la Grèce*, 1820.

⁴² Rouqueville F.C.H., *Histoire de la regeneration de la Grece*, 1824, σε 4 τόμους.

⁴³ Για την παρούσα εργασία, πέρα από το γαλλικό πρωτότυπο, έλαβα υπόψη ως βοηθήματα τρεις εκδόσεις της ελληνικής μετάφρασης. Η μια, εκτενέστερη, είναι η «*Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως : ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*» σε μετάφραση Ξενοφώντος Δ. Ζύγουρα, εκδοθείσα από τους Αντώνιο Στ. Γεωργίου κ.ά., το 1890. Τα γεγονότα που εξετάζουμε περιλαμβάνονται στον Β' τόμο της ελλ. έκδοσης. Υπάρχει στον ιστοχώρο «*Ανέμη*» του Πανεπιστημίου Πατρών, απ' όπου ατυχώς (και περιέργως) δεν προβάλλονται οι σελίδες 162 έως το τέλος του 4^{ου} κεφ. του 4^{ου} βιβλίου που αναφέρουν τα γεγονότα της Αγ. Λαύρας. Γι' αυτά ανάτρεξα στο φυσικό βιβλίο σε βιβλιοθήκες, όπως και σε συντομευμένη έκδοση του Κωστή Χαιρόπουλου του 1901, καθώς και σε συντομευμένη έκδοση άγνωστης χρονολογίας, από τον ίδιο μεταφραστή, η οποία διατίθεται ψηφιοποιημένη από τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Βεροίας. Οι ελληνικές μεταφράσεις δεν είναι πάντα ακριβείς, και σε μερικά σημεία έχουν λάθη.

⁴⁴ Κατάλογος δημοπρασίας στον ιστοχώρο www.auction.fr. Πρόσβαση 5-8-2017. Σε έγγραφο της 15-5-1821 αναφέρεται ότι έχει πληροφορηθεί από τον Υγκ τα όσα συνέβησαν στην Πάτρα μεταξύ 1 και 7 Απριλίου (Ν.Ημ.). Συμβουλεύει τον Υγκ να λάβει προστασία στη Ζάκυνθο. Ο ΦΠ στην *Ιστορία του* αναφέρει ότι λάμβανε πολλές επιστολές από την Ελλάδα (γαλλ. Β', 322, υποσημ.).

μεταφοράς πληροφοριών από την Ελλάδα στη Γαλλία, αλλά ήταν μέρος ενός ευρύτερου δικτύου Γάλλων και Ελλήνων που αντάλλασαν σχετικές πληροφορίες.

Το αρχείο με τις επιστολές, τις αναφορές και το ημερολόγιο του Υγκ Πουκεβίλ για τις πρώτες μέρες της Επανάστασης που τηρείται στο Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας μελέτησε ο Διονύσιος Μαυρογιάννης, ο οποίος υπήρξε καθηγητής κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θράκης. Ο σ. συμπεραίνει ότι αυτά που αναφέρει ο Φ. Πουκεβίλ στην Ιστορία του είναι αληθή.⁴⁵ Πέρα από το συμπέρασμα του Μαυρογιάννη, κατά την κοινή λογική οι πληροφορίες που έστειλε ο Υγκ στον Φρανσουά πρέπει να ήταν συνεπείς με τις επίσημες αναφορές που υπέβαλλε ο ίδιος ως πρόξενος στο Γαλλικό Υπ. Εξωτερικών, και επομένως αντικειμενικές, εκτός αν αποδεικνύεται το αντίθετο. Σήμερα το περιεχόμενο αυτού του ημερολογίου που σχετίζεται με τις πρώτες μέρες της Επανάστασης μπορεί να αντιπαραβληθεί με άλλα δημοσιευμένα ημερολόγια ή αρχειακό υλικό άλλων προξένων στην Πάτρα, όπως τις αναφορές του Άγγλου Philip Green. Γενικώς ο Green και ο Υγκ Πουκεβίλ συμφωνούν για τα γεγονότα γύρω από τις 23-26 Μαρτίου στην Πάτρα.

«Μύθος που έπλασε ο Πουκεβίλ»

Δεν γνωρίζω πότε και από ποιόν διατυπώθηκε για πρώτη φορά ο ισχυρισμός ότι ο «μύθος της Αγίας Λαύρας» πλάστηκε από τον Φ. Πουκεβίλ ή βασίστηκε σ' αυτόν. Το 1961 ανευρίσκεται σε δημοσίευση του Απόστολου Δασκαλάκη,⁴⁶ ο οποίος υποστηρίζει (σ. 22-24) ότι ο Πουκεβίλ κατασκεύασε τη μακροσκελή ομιλία του Γερμανού που υπάρχει στον Β' τόμο της Ιστορίας του, σελ. 332 κ.ε. του γαλλικού. Πρόκειται για μια ομιλία που κατά τον Φ. Πουκεβίλ έγινε στην Αγία Λαύρα σε μη προσδιοριζόμενη ημερομηνία, αλλά πάντως γύρω από την απελευθέρωση των Καλαβρύτων και πριν την κάθοδο του Γερμανού στην Πάτρα. Ο ισχυρισμός περί «μύθου του Πουκεβίλ» ξαναβρίσκεται λίγο αργότερα σε δημοσιεύσεις του Μεσσήνιου ιστοριοδίφη Γιάννη Αναπλιώτη (δεκαετία 1960) ο οποίος αναφανδόν υποστηρίζει τα πρωτεία της Καλαμάτας στην κήρυξη της Επανάστασης.⁴⁷ Το σενάριο «μύθος του Πουκεβίλ» έγινε ευρύτερα γνωστό μέσα από το οικείο κεφάλαιο της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτική Αθηνών, 1975, ΙΒ', σ. 83). Το κεφάλαιο αυτό δεν παραπέμπει σε πηγές ούτε αιτιολογεί αυτή την άποψη, φαίνεται όμως ότι βασίζεται κυρίως στον Δασκαλάκη. Ένα ιστοριογραφικό ενδιαφέρον είναι ότι ενώ τα περισσότερα κεφάλαια της Ι.Ε.Ε. είχαν γραφεί από γνωστούς ακαδημαϊκούς ή έστω διδάκτορες, το σχετικό με την έναρξη της Επανάστασης είχε γραφεί από την ιστορικό-αρχαιολόγο Έφη Στ. Αλλαμανή (γεν. 1942), η οποία έκτοτε δεν φαίνεται να ασχολήθηκε με την Επανάσταση και γενικά δεν είναι γνωστή για το συγγραφικό της έργο. Τελικά, αυτό το κεφάλαιο της Ι.Ε.Ε. αποτελεί το «ευαγγέλιο» των αντι-λαυρικών στο οποίο συχνά παραπέμπουν, όταν χρειάζονται μια επίφαση τεκμηρίωσης.

Κάποιοι αντι-λαυρικοί ιστοριοδίφες αμφισβητούν την εμπλοκή του Πουκεβίλ. Ένας από αυτούς, ο Διονύσης Μιτάκης, θυμίζει ότι ο Πουκεβίλ μεταφράστηκε στα

⁴⁵ Μαυρογιάννης Διονύσιος, Όψεις του πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού βίου στην Αχαΐα και στον Μοριά κατά την έναρξη της επαναστατικής διαδικασίας του 1821. Ανέκδοτη εμπορική αλληλογραφία του Γάλλου προξένου στην Πάτρα Ούγου Πουκεβίλ (1820-1822). *Πελοποννησιακά*, τ. ΚΘ' (2007-2008), σ. 262-263.

⁴⁶ Δασκαλάκης Β. Απ., «Η έναρξη του Αγώνος της ελευθερίας. Θρύλος και πραγματικότητα», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχ. Παν/μίου Αθηνών*, 1961, τόμ. ΙΒ', σ. 9-138.

⁴⁷ Αναπλιώτης Γιάννης, *Αγία Λαύρα, Καλάβρυτα (Ιστορία και Μύθος)*, Καλαμάτα, 1969.

ελληνικά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, και δεν μπορεί το ευρύ ελληνικό κοινό να είχε γνωρίσει το έργο του ενωρίτερα.⁴⁸

Συνηθίζεται από σύγχρονους Έλληνες ιστορικούς να χαρακτηρίζεται αναξιόπιστος ο Πουκεβίλ ως ιστοριογράφος, επειδή το έργο του διαπνέεται από φιλελληνισμό και υποτίθεται έχει σκοπό να ευαισθητοποιήσει την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη υπέρ του ελληνικού ζητήματος.⁴⁹ Πέραν των αντικειμενικών ιστορικών (όπως ο Βακαλόπουλος), ευνόητα αυτή η κριτική διατυπώνεται και από όσους είναι φανερά στρατευμένοι υπέρ του «μύθου» (όπως ο ΒΚ), αλλά ουσιαστικά δεν υπάρχει κάποια εργασία που να αναλύει το έργο του ΦΠ. Η παρούσα εργασία δεν ασχολείται γενικά με την Ιστορία του Πουκεβίλ, παρά μόνο με κάποια συγκεκριμένα σημεία του Β' τόμου που σχετίζονται με το θέμα. Στα σημεία αυτά, ο Πουκεβίλ αποδεικνύεται η πλέον λεπτομερής και ακριβής από τις πρωτογενείς πηγές. Η πρόθεσή του να προβάλλει την Επανάσταση αλλά και την προσφορά της Γαλλίας προς τους Έλληνες, είναι ένα θετικό κίνητρο για να παραθέσει λεπτομέρειες για διάφορα γεγονότα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπερβάλλει ή πλάθει μύθους. Αρέσκεται επίσης να συγκρίνει γεγονότα της Επανάστασης με γεγονότα από την κλασσική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, αλλά και αυτό δεν σημαίνει ότι είναι ανακριβής.

Επειδή συχνά θα παραπέμνω στη Ιστορία του ΦΠ, και επειδή ο Δασκαλάκης έδωσε υπέρμετρη σημασία στην αλληλουχία των γεγονότων που παρατίθενται σ' αυτήν, αναφέρω επιγραμματικά το περιεχόμενο εκείνων των σελίδων του Β' τόμου της γαλλικής έκδοσης οι οποίες αφορούν τα επίμαχα γεγονότα.

Σελ. 321. Πρώτα επεισόδια στην Πάτρα. “20 mars. ... *la révolution éclatait.*”

Σ. 325. Ο ΠΠΓ φτάνει στα Καλάβρυτα αφού αρνήθηκε να μεταβεί στην Τριπολιτσά. Περίληψη μιας ομιλίας.

Σ. 326, 327. Ο ΠΠΓ βρίσκεται στα Καλάβρυτα με ενόπλους. Υψώνει την επαναστατική σημαία στη στέγη του ναού της Παναγίας στην Αγ. Λαύρα. Ιαχή «*Νίκη Θεού*».

Σ. 328. Αποχώρηση Τούρκων από το Αίγιο.

Σ. 329. Ο ΠΠΓ πληροφορείται την αναχώρηση των Τούρκων από την Άνω Αχαΐα. Δοξολογία στην Αγ. Λαύρα μαζί με τον Προκόπιο, άλλους ιερωμένους και προεστούς.

Σ. 330-336. Ομιλία (Allocution) του ΠΠΓ στην Αγ. Λαύρα. Πρόκειται για την εκτενέστερη (περίπου 7 σελίδων) ομιλία του ΠΠΓ που βρίσκουμε στον Πουκεβίλ.

Σ. 337 Συνέχεια τελετών στην Αγ. Λαύρα. Αναφέρει ότι «*αυτό ήταν το πνεύμα στα ορεινά της Πελοποννήσου*» όταν ο Άγγλος πρόξενος στις «30 Μαρτίου» (δεν διευκρινίζει ημερ/γιο) έστειλε στην Κων/πολη επιστολή, αγνώστου περιεχομένου.

Ο ΦΠ αντλεί ακριβείς πληροφορίες από το ημερολόγιο ή επιστολές του αδελφού του, όπως γράφει και ο ίδιος.⁵⁰ Μεγάλο μέρος της ομιλίας των σελίδων 330-336 είναι μέσα σε εισαγωγικά και με πλάγια γράμματα, υπονοώντας ότι τη μεταφέρει ακριβώς από κάποιο άλλο έγγραφο. Έτσι εξηγείται επίσης το ότι διάφορα γεγονότα γύρω από την Πάτρα περιγράφονται με λεπτομέρειες και προσδιορίζονται χρονικά με ακρίβεια

⁴⁸ Δ. Μιτάκης, *Τα εναρκτήρια του Εικοσιένα*, Αθήνα, 1983, σ. 68.

⁴⁹ Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, 1980, τ. Ε', σ. 4-5.

⁵⁰ Πουκεβίλ, *Ιστορία*, ελληνική έκδοση, 1901, σ. 42.

ώρας.⁵¹ Γεγονότα που είναι μακριά από την Πάτρα, όπως στα Καλάβρυτα, συνήθως δεν αναφέρουν ακριβή ημερομηνία ή ώρα, αν και εκτίθενται επίσης με λεπτομέρειες. Φαίνεται ότι δίδονταν στον Υγκ ή τον Φρ. Πουκεβίλ από κάποιους Έλληνες της περιοχής, οι οποίοι όμως δεν κατέγραφαν ημερομηνίες και ώρες.

A.6. Διασταύρωση της είδησης

Η *Con.* δεν ήταν η μόνη εφημερίδα που δημοσίευσε τη σχετική είδηση στην Ευρώπη.⁵² Η μαρτυρία για επαναστατική ομιλία στην Αγ. Λαύρα υπάρχει και στην γαλλόφωνη *Journal de Savoie* της 15 Ιουν. 1821 (Νέο Ημ.), η οποία όμως δεν παραθέτει το κείμενο της ομιλίας.⁵³ Εκεί πολύ συνοπτικά, σε λίγες γραμμές, αναφέρεται ότι:

Ο αρχιεπίσκοπος της Πάτρας, στην ομιλία του στους Έλληνες, στο μοναστήρι του όρους Βελιά, αφού εκφώνησε στους υπόδουλους Έλληνες πολλά αποσπάσματα από τους Προφήτες, ανακοίνωσε ότι, με το Σταυρό μπροστά και τα όπλα στα χέρια, οι χριστιανοί θα βαδίσουν προς τον θεϊκό σκοπό τους. Γι' αυτό και τους απάλλαξε από τη νηστεία της Σαρακοστής.

Το περιεχόμενο του δημοσιεύματος σίγουρα αναφέρεται στην ομιλία που μας απασχολεί, αφού δεν γνωρίζουμε άλλη ομιλία στην Αγ. Λαύρα με «πολλά αποσπάσματα από τους Προφήτες». Εδώ απουσιάζει το όνομα του Γερμανού, ενώ δεν αναφέρει και ημερομηνία εκφώνησης. Θεωρητικά θα μπορούσε η *J. de Savoie* να έχει αντιγράψει την είδηση από την *Con.*, όμως κάποιες λεπτομέρειες δείχνουν πως δεν συνέβη αυτό: Ενώ η *Con.* κάνει λάθος στο τοπωνύμιο (*Vélin*), η *J. de Savoie* το αναφέρει σωστά ως *Vélie*. Η δεύτερη δηλώνει ότι η είδηση μεταδόθηκε την 25-5-1821 από τη Βιέννη και όχι από το Παρίσι. Αυτά είναι σοβαρές ενδείξεις ότι οι δύο εφημερίδες έλαβαν την είδηση από διαφορετικές πηγές. Συγκρίνοντας και με το δημοσίευμα της *Times*, η αποστολή από Βιέννη με διαφορά μιας ημέρας και η διαφορά *Βελίνο – Βελιά* ενισχύουν την υποψία ότι η είδηση έφτασε στη Βιέννη όχι μόνο από διαφορετικές πηγές αλλά και με διαφορετικές αποστολές.

A. 7. Ο πιθανός σύνδεσμος στο Γαλλικό Υπ. Εξωτερικών

Για να προχωρήσουμε στην εξέταση της πιθανής προέλευσης και της διαδρομής της είδησης, είναι χρήσιμο να εξετάσουμε κάποιες λεπτομέρειες από έγγραφα του Γαλλικού Υπ. Εξωτερικών που δημοσίευσε ο Μαυρογιάννης. Αναφέρει ότι εξέτασε τις περίπου 60 επιστολές που έστειλε ο Υγκ στο Υπουργείο, όπως και το ημερολόγιό του. Δεν αναφέρει ότι βρήκε κάτι σχετικό με την ομιλία της 8^{ης} Μαρτίου, ούτε για άλλη τελετή στην Αγία Λαύρα. Δεν ισχυρίζεται ότι είδε όλο το αρχείο του Πουκεβίλ και πιστεύει ότι υπάρχουν και άλλα έγγραφα, μεταξύ των οποίων και εμπιστευτικά, που κατέχει το υπουργείο και τα οποία δεν είδε. Σ' αυτό όμως δεν είναι πολύ σαφής. Ενδεχομένως να πρόκειται για έγγραφα σε άλλους φακέλους τους οποίους δεν ερεύνησε. Ο Μαυρογιάννης παρατηρεί ότι μερικά από τα γραφόμενα στο πρωτότυπο ημερολόγιο και τις επιστολές του Υγκ έχουν μεταφερθεί επακριβώς στην Ιστορία της

⁵¹ Για παράδειγμα, στην *Ιστορία*, ελλ έκδοση 1901, σ. 35 «Τη 15 Απριλίου περί την τρίτην της πρωΐας ώραν αι Πάτραι ... εκλονίσθησαν αίφνης υπό σεισμού», σελ. 36 «Περί την ογδόην της πρωΐας ώραν διακρίνουσι μακρόθεν πολεμικόν βρίκιον...» κλπ.

⁵² Αυτές οι δημοσιεύσεις είναι σήμερα προσιτές χάρη στην ψηφιοποίηση εφημερίδων. Πιθανότατα ο Β. Κρεμμυδάς δεν είχε πρόσβαση σ' αυτές, κι έτσι η δημοσίευσή του μπορεί να χαρακτηριστεί παρωχημένη.

⁵³ *Journal de Savoie*, 15 Ιουν. 1821, σελ. 228. Στο <http://books.google.gr/books>

Επανάστασης του Φρανσουά Πουκεβίλ. Ο σ. δεν αμφιβάλλει ότι η τελετή στην Αγία Λαύρα είναι αληθής (αν και υποθέτει ότι έγινε την 23/3) και ότι ο Φρανσουά βασίστηκε σε πληροφορίες που έλαβε από το υπουργείο. Κατά την άποψή μου η ομιλία της 8/3 είτε δεν δόθηκε ποτέ στο Υπ. Εξωτερικών είτε, αν δόθηκε, αυτό δεν τη γνωστοποίησε στον Φ. Πουκεβίλ. Μπορεί όμως να διέρρευσε προς άλλον.

Είναι γνωστό ότι ο Φρανσουά λάμβανε και απ' ευθείας επιστολές από τον αδελφό του ή άλλους σχετικά με την Ελλάδα (βλ. § Α.5). Και στην Ιστορία του αναφέρει ότι λάμβανε επιστολές από την Ελλάδα, χωρίς όμως να διευκρινίζει από ποιόν. Υπάρχει μια ένδειξη (ή δύο) ότι η ομιλία πράγματι είχε φτάσει σε γαλλικούς οργανισμούς με κύρος (όχι απαραίτητα στο Υπ. Εξωτερικών) και ότι έγινε αντιληπτή ως ένα γνήσιο κείμενο με πολιτική και διπλωματική βαρύτητα. Το 1823 δημοσιεύτηκε στη Γαλλία μια πεντάτομη συλλογή διπλωματικών και πολιτικών κειμένων από όλο τον κόσμο, όπου περιλαμβάνονται διεθνείς συνθήκες, συνταγματικά κείμενα, διακηρύξεις και άλλα επίσημα και βαρυσήμαντα κείμενα.⁵⁴ Η πρώτη σελίδα του Α' τόμου περιέχει την προκήρυξη του Αλ. Υψηλάντη της 23/2/1821 προς τους Μολδαβούς. Ο εκδότης (F.A. Isambert) λέει ότι πήρε το κείμενο από την *Εφημερίδα της Βιέννης* και την *Εφημερίδα της Φρανκφούρτης*. Στη 2η σελ. αναφέρει ότι την 25/3 ο Μαυρομιχάλης εξέδωσε ένα μανιφέστο προς τις κυβερνήσεις της Ευρώπης, το οποίο δημοσιεύει σε άλλη σελίδα με ημερομηνία 26 Μαρτίου 1821.⁵⁵ Ως ντοκουμέντο υπ' αριθ. 2 δημοσιεύεται αυτούσια η ομιλία που εξετάζουμε, με σωστά γραμμένο το όνομα Γερμανός αλλά και με το λάθος «Βελίν». Λογικά, η χρονική απόσταση από το 1821 μέχρι το 1823 επέτρεψε στον Isambert να πληροφορηθεί το σωστό όνομα του Γερμανού, αφού αυτό εμφανιζόταν συχνά στις ειδήσεις. Αντίθετα το «Βελιά» είναι μάλλον απίθανο να ακούστηκε πάλι, και έτσι παρέμεινε ως «Βελίν». Μήπως πήρε το κείμενο από την *Con.*; Μάλλον όχι, διότι εδώ γράφει Armez-vous στη θέση του Aimez-vous. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Isambert δεν αναφέρει την πηγή του κειμένου. Αν το είχε πάρει από την *Con.* θα το ανέφερε, όπως κάνει με το έγγραφο της Μεσσηνιακής Γερουσίας προς τους «πολίτες των Ηνωμένων Πολιτειών» της 25-5-1821 (έγγραφο No. 14, από *Con.* 21-11-1821). Γενικά, στα πλείστα των εγγράφων αναφέρει την πηγή, που συνήθως είναι εφημερίδες της Ευρώπης. Στην ίδια συλλογή δημοσιεύεται και ένα απόσπασμα από εγκύκλιο (circulaire) του Γερμανού, «*αρχιεπίσκοπου της Πρώτης Αχαΐας*», από τα Καλάβρυτα της 2 Ιουλίου 1821 (Π.Ημ.), το οποίο αναφέρει ως πηγές τον *Αυστριακό Παρατηρητή* (έγγραφο No. 18) και την *Moniteur*. Αυτή η επανεμφάνιση της «Πρώτης Αχαΐας» μέσω του *Αυστριακού Π.* που ουσιαστικά ήταν η κυβερνητική εφημερίδα του Μέτερνιχ, είναι μια ακόμα ένδειξη ότι αυτός που χρησιμοποιούσε τον όρο δεν μπορεί να ήταν (μόνο) ο Γάλλος πρόξενος αφού αυτός, όπως προανέφερα, δεν θα έστελνε την είδηση στη Βιέννη. Από τα λίγα κείμενα της συλλογής που δεν αναφέρουν προέλευση είναι το υπ' αριθ. 25, μια «*επίσημη αναφορά προς τους αρχηγούς της Πελοποννήσου*» σχετικά με μια μάχη στις Θερμοπύλες, και η διακήρυξη ανεξαρτησίας της Επιδαύρου της 15/27 Ιαν. 1822. Επίσης είναι το υπ' αριθ. 8, η διακήρυξη από τον Μαυρομιχάλη «προς τις κυβερνήσεις της Ευρώπης», της 26 Μαρτίου, που όπως γνωρίζουμε είχε διανεμηθεί στους προξένους.

Μήπως αυτά που δεν αναφέρουν πηγή προέρχονται από κάποιον έγκυρο οργανισμό που δεν έπρεπε να κατονομαστεί; Αυτό φαίνεται πολύ πιθανό αν λάβουμε υπόψη ότι ο εκδότης του βιβλίου, ο F. A. Isambert (1792-1857) είχε πρόσβαση σε σημαντικά

⁵⁴ Isambert François André, *Annales politiques et diplomatiques*, Παρίσι, 1823. Στο δίκτυο.

⁵⁵ Η προκήρυξη αυτή κυκλοφόρησε με διάφορες ημερομηνίες, με συνηθέστερη την 25 Μαρτίου.

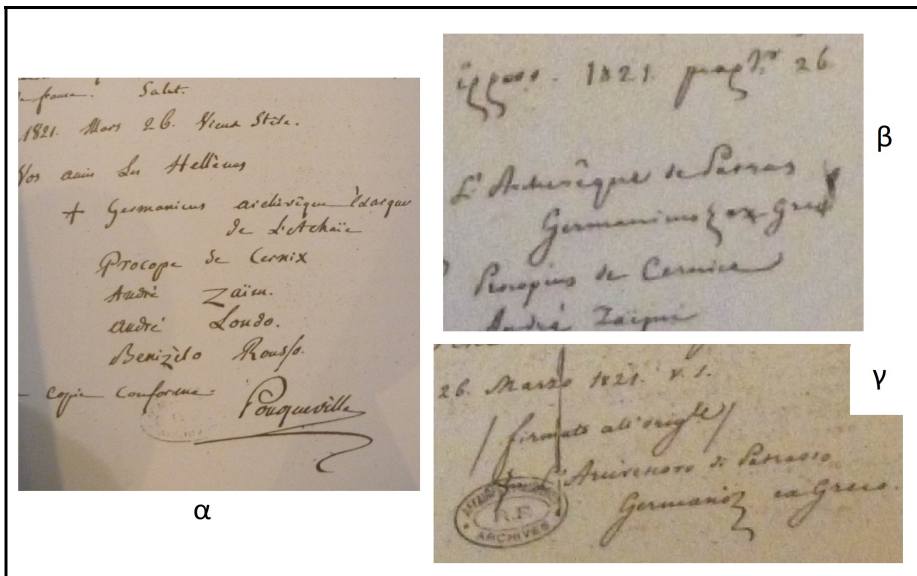
πρόσωπα και κείμενα με βαρύτητα. Την εποχή εκείνη ήταν ήδη εξέχων νομικός, δικηγόρος στο Συμβούλιο του Βασιλέως και στο Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο (Cour de Cassation), και συνιδρυτής και αντιπρόεδρος της Γαλλικής Γεωγραφικής Εταιρείας (Société de Géographie). Αργότερα έγινε βουλευτής και κατέλαβε άλλες σημαντικές πολιτικές θέσεις. Είναι πολύ πιθανό λοιπόν, ότι μέσω των επαφών του λάμβανε γνώση κάποιων εγγράφων τα οποία του δίδονταν ανεπισήμως, ίσως και εν αγνοία των αρμοδίων, ακριβώς με σκοπό να δημοσιευθούν. Αυτός είναι ένας καλός λόγος για να μην αναφέρει προέλευση. Υπενθυμίζω όμως και το γαλλικό δίκτυο φιλελλήνων που προανέφερα (§ A.5).

Σημειώνεται επίσης ότι ο Isambert ήταν αντικληρικαλιστής, και ο πρώτος πολιτικός στη Γαλλία που έθεσε το θέμα του διαχωρισμού του κράτους από την Εκκλησία το 1843.⁵⁶ Έτσι δεν είναι ύποπτος για υπερβάλλοντα θρησκευτικό ζήλο. Για να περιλάβει στη συλλογή του ένα κείμενο που εκ πρώτης όψεως φαίνεται σαν εκκλησιαστικό κήρυγμα, μάλλον είχε την πληροφορία ότι αποτελεί επαναστατική πράξη και ότι είναι γνήσιο. Τέλος, φαίνεται απίθανο να έλαβε το κείμενο από τον Φρανσουά Πουκεβίλ, κυρίως λόγω του «Βελίν».

Πάλι ο «Γερμανικός»

Στα έγγραφα του Γαλλικού Υπ. Εξωτερικών που δημοσιεύει σε φωτογραφία ο Μαυρογιάννης, παρατηρούνται κάποιες λεπτομέρειες που έχουν έμμεση σχέση με την ομιλία της 8/3. Στο ελληνικό και στο γαλλικό αντίγραφο της προκήρυξης της 26/3 προς τους προξένους, υπάρχουν οι υπογραφές (όχι αυθεντικές αλλά μεταγραμμένες με ευανάγνωστα λατινικά) του Γερμανού και των υπολοίπων ηγετών, εμφανώς γραμμένα από τον ίδιο τον Υγκ Πουκεβίλ (γραφολογικό γνώρισμα το σπειροειδές κεφαλαίο “P”). Στις υπογραφές αυτές εμφανίζεται πάλι το “Germanicus” (βλ. εικ. 2α και 2β). Όμως ο ίδιος στο ιταλικό αντίγραφο γράφει σωστά “Germanos” (Εικ. 2γ). Αυτή η διαφορά θα εξηγηθεί από το σενάριο που προτείνω για την προέλευση της ομιλίας (§ A.9).

⁵⁶ François-André Isambert (avocat), άρθρο στη γαλλόφωνη Wikipedia.

Εικ. 2. *Germanicos* και *Germanos* σε αντίγραφα της διακήρυξης της 26/3/1821, γραμμένα από τον Υγκ Πουκεβίλ. (α) Γαλλικό, (β) ελληνικό, (γ) ιταλικό αντίγραφο.

A.8. Η πιθανή προέλευση και διαδρομή της είδησης

Δεν έχουμε καμία πληροφορία για το πώς ξεκίνησε η είδηση από την Ελλάδα και πώς έφτασε στις ευρωπαϊκές εφημερίδες. Όμως με βάση αυτά που προανέφερα, μπορούμε να εξετάσουμε κάποια πιθανά σενάρια και να αποκλείσουμε τα απίθανα.

Τί αποκλείεται

Υπάρχουν πολλοί λόγοι για τους οποίους πρέπει να απορριφθεί η υπόθεση του Κρεμμυδά ότι έπλασαν την ομιλία οι αδελφοί Πουκεβίλ σε συνεργασία με τον Γερμανό. Οι κυριότεροι λόγοι είναι, συνοπτικά:

- Τα λάθη «Γερμανικός», «Βελίν», καθώς και αυτά στις βιβλικές παραπομπές.
- Σε κάποιες εφημερίδες η ίδια είδηση έχει φτάσει μέσω Βιέννης.
- Η επιβεβαίωση της είδησης από την *J. de Savoie*, με προέλευση τη Βιέννη, αλλά από πηγή διαφορετική της *Con.* και των *Times*.
- Αν οι Πουκεβίλ-ΠΠΓ ήθελαν να προβάλλουν τον δεύτερο ως φίλο της Γαλλίας, θα μπορούσαν να σκεφτούν κάτι καλύτερο και αδιάψευστο (π.χ. μια πραγματική ευχαριστήρια επιστολή του ΠΠΓ προς τον Υγκ Πουκεβίλ για το αναμφισβήτητο γεγονός ότι έδωσε άσυλο σε Έλληνες).
- Ο Φρ. Πουκεβίλ δεν αναφέρει την ομιλία στην Ιστορία του, ενώ αναφέρει άλλες (αλλά βλ. § A.10.1).
- Ο ΠΠΓ δεν είχε λόγο να πλάσει μια ομιλία για να προβάλλει τον εαυτό του. Ήταν ήδη εξέχον στέλεχος της Επανάστασης και το όνομά του υπάρχει ούτως ή άλλως στις επαναστατικές διακηρύξεις και στις ειδήσεις των ευρωπαϊκών εφημερίδων. Στα απομνημονεύματά του επίσης δεν δείχνει διάθεση να περιαιτολογεί.

Προκειμένου να στηρίξει την υπόθεση της πλαστότητας αλλά και να παρακάμψει κάποια αντιφατικά δεδομένα, ο ΒΚ υφαίνει μια σειρά υποθέσεων οι οποίες δεν έχουν καλή επαφή με τη λογική και τα ιστορικά δεδομένα. Για παράδειγμα, θεωρεί ότι

έπρεπε να αναβαθμιστεί το κύρος της Εκκλησίας το οποίο είχε τρωθεί επειδή (υποτίθεται) ήταν κατά της Επανάστασης. Στην πράξη συνέβαινε ακριβώς το αντίθετο, καθώς στις αρχές της Επανάστασης οι ιεράρχες ήταν οι πολεμικοί και πολιτικοί ηγέτες και χωρίς την ευλογία τους δεν γινόταν καμία κίνηση. Μάλιστα η Εκκλησία αναβαπτίστηκε με το αίμα του Πατριάρχη. Εξ άλλου δεν εξηγεί πώς θα αναβαθμιζόταν στην Ελλάδα το κύρος της Εκκλησίας με μια δημοσίευση που θα γινόταν στη Γαλλία. Χρειάστηκε να περάσει μιάμιση εκατονταετία μέχρι να γίνει γνωστή στην Ελλάδα αυτή η δημοσίευση. Περισσότερα επιχειρήματα κατά του σεναρίου «συνεργασία Πουκεβίλ-Γερμανού» αναφέρω στο άρθρο μου στον *Νέο Ερμή το Λόγιο*.

Τι είναι πιθανότερο

Η ομιλία της 8/3 είναι γνήσια διότι:

- Επιβεβαιώνεται και από την *J. de Savoie* και από την *Times* στις οποίες φαίνεται ότι έφτασε από διαφορετική πηγή και μάλιστα μέσω Βιέννης.
- Είναι συμβατή τόσο με το εκκλησιαστικό όσο και με το επαναστατικό πνεύμα και τις πρακτικές των ημερών.
- Ο νομικός Isambert τη δημοσίευσε ως βαρυσήμαντη διακήρυξη, μάλλον έχοντας πληροφορίες για τη γνησιότητα και την προέλευσή της.

A.9. Σενάρια για την προέλευση της ομιλίας

Τα πλέον πιθανά σενάρια είναι βασικώς δύο: Το ένα περιλαμβάνει τον Υγκ Πουκεβίλ ως ενδιάμεσο φορέα της είδησης της *Con.*, και το άλλο περιλαμβάνει κάποιον άγνωστο Έλληνα ή ξένο ενδιάμεσο χωρίς την παρέμβαση κανενός εκ των αδελφών Πουκεβίλ. Το αρχικό κείμενο της ομιλίας αντιγράφηκε τουλάχιστον σε δύο στάδια.

Προοίμιο

Το επιτελείο του Γερμανού που κατέβηκε από τα ορεινά της Αχαΐας στην Πάτρα στις 25 το βράδυ ή το πρωί της 26 Μαρτίου (βλ. § Β.5 και Β.8), είχε έτοιμες τις γνωστές διακηρύξεις που επιδόθηκαν στους προξένους στις 26 Μαρτίου. Κάποιος ακόλουθος του Γερμανού, ίσως διάκος του, είχε καταγράψει με λεπτομέρειες και την εν λόγω ομιλία του *γέροντά του*, κάτι που γενικά συνηθιζόταν στο πλαίσιο της ορθόδοξης παράδοσης του *γεροντισμού*. Αυτός την έδωσε σε κάποιον άλλον ή άλλους με σκοπό την επαναστατική χρήση αλλά και ως είδηση. Μάλλον ο ίδιος πρόσθεσε και τις παραπομπές στη Βίβλο για να βοηθήσει όσους θα τη διάβαζαν. Οι παραπομπές αρχικά δεν είχαν λάθη γιατί η ομιλία ήταν πλήρης. Όμως ολόκληρη η ομιλία, αν ήταν έστω πεντάλεπτη, θα κάλυπτε τουλάχιστον δύο σελίδες κειμένου και δύσκολα θα μπορούσε να αναπαραχθεί σε έντυπα ή χειρόγραφα. Έτσι, κάποιος από τους παραλήπτες, μη έχων πολλή βιβλική παιδεία, την περιέκοψε όπως-όπως πριν την κοινοποιήσει.

Πρώτο στάδιο αντιγραφής

Η συντομευμένη ομιλία αναπαρήχθη σε ορισμένα αντίγραφα για να μοιραστεί σε ξένους διπλωμάτες και ανταποκριτές. Τουλάχιστον κάποια από αυτά τα αντίγραφα ήταν μεταφρασμένα στα ιταλικά, μια κύρια ξένη γλώσσα της περιοχής. Για τη μέθοδο αντιγραφής μας διαφωτίζουν τα ελληνικά κείμενα της προκήρυξης της 26/3 προς τους προξένους. Τα «χοντρά» ορθογραφικά λάθη που υπάρχουν εκεί δείχνουν ότι η αντιγραφή πρέπει να γινόταν καθ' υπαγόρευση, δηλ. κάποιος διάβαζε και ένας ή περισσότεροι (που δεν ήταν ορθογράφοι) έγραφαν. Έτσι προέκυψαν λάθη όπως: *όλλοι, όλλα, βασειλία, όχει* (αντί *όχι*), *πρόγονίμας, ανθρωπότητα*, και στα λατινικά

Cernix (για *Κερνίκης*),⁵⁷ λάθη που σίγουρα δεν θα υπήρχαν στο αρχικό κείμενο της προκήρυξης που υπέγραψε ο ΠΠΓ.

Λογικά οι περί τον Γερμανό τηρούσαν την επαναστατική μυστικότητα, και έτσι δεν μπορεί να κοινοποίησαν την επαναστατική ομιλία της 8/3 πριν τις 25-26 Μαρτίου. Το γεγονός ότι δημοσιεύτηκε στην Ευρώπη περίπου δύο μήνες μετά την κήρυξη της Επανάστασης δεν είναι περίεργο. Εκείνη την εποχή η μεταφορά αλληλογραφίας και ειδήσεων από την επαναστατημένη Ελλάδα στην Ευρώπη μπορούσε να πάρει ένα μήνα ή και περισσότερο (υπενθυμίζω τη διαφορά 12 ημερών που είχε τότε το Παλαιό από το Νέο Ημερολόγιο). Πέρα από τον πραγματικό χρόνο μεταφοράς, συχνά μεσολαβούσε και χρόνος καραντίνας.

Διάδοση.

● *Σενάριο Α.*

Ο Υγκ Πουκεβίλ ήταν στην Πάτρα όταν εξεργάγη η Επανάσταση. Μετά την όξυνση της κατάστασης περί τις 22-23 Μαρτίου, ο Πουκεβίλ όπως και όλοι οι πρόξενοι περιορίστηκαν στα προξενεία τους ή σε πλοία, ή έφυγαν εκτός Πατρών για ασφάλεια. Ειδικά τις πρώτες μέρες της εξέγερσης αλλά και μετά την έλευση του Γιουσούφ πασά (αρχές Απριλίου Π.Ημ.) επικρατούσε χάος στην Πάτρα και στο γαλλικό προξενείο όπου κατέφυγαν πολλοί Έλληνες. Ο Πουκεβίλ ήταν πολύ φοβισμένος και κάποιες στιγμές βρήκε καταφύγιο στο βρετανικό προξενείο και σε βρετανικό πλοίο.⁵⁸

Ένα εκ των αντιγράφων με τη συντομευμένη ομιλία δόθηκε στον Υγκ Πουκεβίλ και άλλο αντίγραφο ή αντίγραφα μπορεί να δόθηκαν σε άλλους, όχι απαραίτητα διπλωμάτες αλλά πιθανώς εμπόρους ή ναυτικούς. Από αυτή τη δεύτερη παρτίδα προέρχεται το ένα ή περισσότερα αντίγραφα που έφτασαν στη Βιέννη.

Μέσα στο προξενείο ή όπου βρισκόταν ο Πουκεβίλ, έγινε **δεύτερη αντιγραφή** για υπηρεσιακούς λόγους. Το «*Γερμανικός*» στα αντίγραφα που κυκλοφόρησαν μέσω Βιέννης δείχνει ότι αυτό το λάθος μάλλον έγινε στο πρώτο στάδιο αντιγραφής, δηλ. εκτός προξενείου. Εκεί πιθανότατα εμπλέκεται κάποιος γραφέας ο οποίος δεν γνώριζε καλά τα εντόπια πρόσωπα και πράγματα (π.χ. Επτανήσιος). Ο ίδιος μπορεί να έγραψε και το “*Germanicus*” στο ελληνικό αντίγραφο της προκήρυξης της 26/3 προς τους «κονσόλους». Ίσως ο ίδιος γραφέας προσέθεσε στην ομιλία και τον τίτλο με τα λάθη που αναλύσαμε.

Ένα εκ των αντιγράφων που έγιναν στο γαλλικό προξενείο απεστάλη στο Υπ. Εξωτερικών ή άλλον κρατικό ή ημικρατικό οργανισμό στη Γαλλία μαζί με λοιπή αλληλογραφία. Τα έγγραφα αυτά στάλθηκαν στη Γαλλία με κάποιον ασφαλή τρόπο, είτε με πλοίο είτε μέσω κεντρικής Ευρώπης συνοδευόμενα και εντός «διπλωματικού σάκου». Τα αντίγραφα που γράφτηκαν και μοιράστηκαν στην Πάτρα εκτός προξενείου, δεν είχαν όλα τα ίδια λάθη γιατί δεν έγιναν όλα από τον ίδιο γραφέα. Ένα εξ αυτών έφτασε και στη *J. de Savoie* με το ορθό «Βελιά». Πιθανώς και αρκετές εφημερίδες της Ευρώπης έλαβαν αντίγραφα, αλλά δεν θεώρησαν όλες την είδηση άξια δημοσίευσης.

⁵⁷ Δ. Μαυρογιάννης (2007-2008), φωτογραφίες εγγράφων.

⁵⁸ Philip James Green, *Sketches of the War in Greece*, Λονδίνο, 1827, σ. 12, 31 κ.ε. Σε μια περίπτωση, τον Απρίλιο, ο Πουκεβίλ φέρεται να ικέτευε την κυρία Green να του δώσει καταφύγιο στο βρετανικό προξενείο (σ. 32)

Διαφοροποίηση λαθών παρόμοια με την ανωτέρω παρατηρούμε και στα αντίγραφα της προκήρυξης της 26/3 (*Γερμανικός – Γερμανός*). Ο Υγκ όταν έκανε τη δεύτερη αντιγραφή για το προξενικό αρχείο και τους προϊσταμένους του, απλώς αντέγραψε το λάθος «*Γερμανικός*» και δεν ασχολήθηκε με αυτό, είτε επειδή δεν γνώριζε το ακριβές όνομα, είτε επειδή δεν το πρόσεξε (ειδικά αν χειρίστηκε το ελληνικό και το ιταλικό αντίγραφο με κάποια χρονική απόσταση), είτε επειδή δεν το θεώρησε σημαντικό. Γνωρίζουμε εκ πείρας ότι όταν κανείς αντιγράφει μηχανικά, συχνά δεν προσέχει την ουσία του κειμένου. Εξ άλλου, μέσα στο χάος και τον πανικό εκείνων των ημερών είναι λογικό να γίνονταν τέτοια λάθη χωρίς να υπάρχει χρόνος για διορθώσεις.⁵⁹ Στο ημερολόγιο του Υγκ, αποσπάσματα του οποίου δημοσιεύει ο Φρανσουά Πουκεβίλ, αναφέρεται σωστά το όνομα *Γερμανός*. Δεν γνωρίζουμε όμως αν εξ αρχής ήταν γραμμένο σωστά ή έγιναν μεταγενέστερα διορθώσεις. Λάθη γίνονταν και σε άλλα ελληνικά ονόματα κατά τις αντιγραφές, όπως π.χ. *Benisello* “*Kouphos*” αντί *Rouphos*.⁶⁰

● *Σενάριο Β.*

Το συντομευμένο κείμενο της ομιλίας μεταγράφηκε και μεταφράστηκε με την προαναφερθείσα διαδικασία, αλλά είτε δεν δόθηκε στον Υγκ Πουκεβίλ, είτε αυτός δεν το έλαβε υπόψη. Δόθηκε όμως σε άλλους, Έλληνες ή Ευρωπαίους. Η μεταφορά στην Ευρώπη μπορεί να έγινε και μέσω κάποιων που έφευγαν από τις επαναστατημένες περιοχές και για ασφάλεια πήγαιναν στα Επτάνησα, στη Μασσαλία και άλλα μέρη της Ευρώπης. Ενδεχομένως κάποια αξιόπιστα πρόσωπα μεταξύ αυτών – Έλληνες ή Ευρωπαίοι - έδωσαν την είδηση σε εφημερίδες ή κρατικές αρχές ή και εμπορικούς οίκους⁶¹, ίσως μαζί και με προφορικές εξηγήσεις. Η *Con.* και ο Isambert έλαβαν το αντίγραφο από πρόσωπο ή υπηρεσία που θεώρησαν αξιόπιστη αλλά δεν επιτρεπόταν να κατονομάσουν. Παρεμπιπτόντως αναφέρω ότι εκείνη την εποχή στη Γαλλία είχε τεθεί και πάλι θέμα λογοκρισίας του τύπου. Ο βασιλιάς και κάποιοι πολιτικοί ήταν υπέρ της απαγόρευσης ειδήσεων σε περιπτώσεις που θίγεται «*η δημόσια ασφάλεια, η θρησκεία ..., ο βασιλιάς ή το σύνταγμα*». Φιλελεύθεροι κύκλοι πρόβαλαν ως αντεπιχείρημα ότι σε περίπτωση λογοκρισίας δεν θα μπορούν να ενημερώνονται – μεταξύ άλλων - για τα συμβαίνοντα στην Ελλάδα.⁶² Είναι δύσκολο να εκτιμηθεί αν αυτό έχει κάποια σχέση με την αποσιώπηση της πηγής της συγκεκριμένης είδησης.

Από όποιον και αν έφτασε το κείμενο στην *Con.*, είναι σίγουρο ότι αυτό δεν πέρασε από τα χέρια του Φρανσουά Πουκεβίλ. Αυτός ήξερε ότι το σωστό τοπωνύμιο είναι «*Βελιά*» και, όσο για το «*Γερμανικός*», και αν δεν γνώριζε τον ΠΠΓ ίσως ήξερε ότι στην Ελλάδα συνηθίζεται το ιερατικό *Γερμανός* (γαλλ. *Germain*) ενώ το *Γερμανικός* δεν χρησιμοποιείται. Εξ άλλου, μέχρι τον Ιούνιο του 1821 που έγινε η δημοσίευση, μάλλον θα είχε την ευκαιρία να μάθει ότι το σωστό είναι *Γερμανός*. Αλλά όπως εξηγώ στην αμέσως επόμενη ενότητα Α.10.1, φαίνεται ότι ο Φ. Πουκεβίλ ούτε καν είχε υπόψη του τα δημοσιεύματα της *Con.* και του Isambert.

⁵⁹ Υπάρχει και το εμφανές λάθος *Pratasso* αντί *Patrasso* στο ιταλικό κείμενο της προκήρυξης της 26/3, το οποίο έκανε προφανώς ο Υγκ και δεν το διόρθωσε.

⁶⁰ F. Rouqueville, *Histoire*, Β' 355, υποσημ. Το λάθος έχει περάσει και στην ελληνική μετάφραση.

⁶¹ Οι μεγάλοι εμπορικοί οίκοι και οι τράπεζες με διασυνδέσεις στην Ανατολή ήταν επίσης διακομιστές ειδήσεων. Γ. Αργυράκος & ΚΚ Αργυράκου, *Η Επανάσταση του '21 στην Gazette de Lausanne*, Ελίκρανον, 2017, σ. 13, 166, *passim*.

⁶² Γ. Αργυράκος, Κ.Κ.Αργυράκου (2017), σ. 171 (25-1-1822), 178 (15-2-1822).

Από τα αντίγραφα της ομιλίας της 8/3 που έφτασαν στην Ευρώπη, κάποια μπορεί να ήταν στα ιταλικά. Έτσι εξηγούνται τα ιταλόφωνα *Patrasso* και *Velino*. Μετά τις πρώτες εβδομάδες της Επανάστασης, και αφού το όνομα *Γερμανός* ακουγόταν πλέον παντού, οι διάφοροι γραφείς, αντιγραφείς και μεταφραστές και οι πρόξενοι έμαθαν το σωστό όνομα και έτσι σύντομα παύει να εμφανίζεται το «Γερμανικός».

A. 10. Μερικά ερωτηματικά

A.10.1. Τί το ιδιαίτερο είχε η 8^η Μαρτίου 1821;

Η Τρίτη 8 Μαρτίου (Π.Ημ.) δεν είναι κάποια εκκλησιαστικώς σημαντική ημέρα και είναι μάλλον πρόωμη ως προς την κήρυξη της Επανάστασης. Γιατί να εκφωνήθηκε η ομιλία αυτή την ημέρα και υπό ποιές συνθήκες;

Μία εκδοχή είναι ότι εκφωνήθηκε σε μια από τις πολλές προεπαναστατικές συναντήσεις (με τις απαραίτητες προσευχές κτλ) που γίνονταν μεταξύ κλειστών κύκλων μνημόνων, και απλώς έτυχε κάποιος να τη διασώσει. Η δεύτερη εκδοχή είναι ότι σχετίζεται με το εξής γνωστό ιστορικό περιστατικό:

Ως γνωστόν, περί τα μέσα Φεβρουαρίου οι ετοιμασίες για την Επανάσταση έχουν ενταθεί, οι Τούρκοι κάτι υποψιάζονται και καλούν σταδιακά αρχιερείς και προεστούς στην Τρίπολη δήθεν για σύσκεψη. Κάποιοι πηγαίνουν και συλλαμβάνονται. Ο Γερμανός και άλλοι Αχαιοί προεστοί δεν υπακούουν και χρονοτριβούν με διάφορες προφάσεις, ενώ οι Τούρκοι επιμένουν να τους καλούν. Ακριβώς την 8 Μαρτίου φαίνεται ότι ο ΠΠΓ και οι συν αυτό προεστοί και αρχιερείς αποφασίζουν οριστικά να μη μεταβούν στην Τρίπολη αλλά να διαβούν τον Ρουβίκωνα. Έχουν σκηνοθετήσει το τελευταίο τέχνασμα κωλυσιεργίας, αυτό με την πλαστή προειδοποιητική επιστολή η οποία φέρει ημερομηνία 8/3. Την επομένη (9 Μαρτίου) ξεκινούν δήθεν για την Τρίπολη, συνοδευόμενοι από μερικούς Τούρκους. Στο δρόμο – όπως το είχαν σκηνοθετήσει - λαμβάνουν την επιστολή με την οποία δήθεν κάποιος Τούρκος τους προειδοποιεί ότι κινδυνεύουν. Υποκρίνονται ότι τρομοκρατούνται και επιστρέφουν στην Αγ. Λαύρα.^{63, 64} Η άρνηση να μεταβούν στην Τρίπολη τους καθιστά υποψήφιους για αποκεφαλισμό αν συλληφθούν. Οι πηγές αναφέρουν ότι έμειναν στο μοναστήρι μέχρι και την 10/3 πριν διασκορπιστούν για στρατολόγηση και τις τελικές προετοιμασίες. Υπό εκείνες τις συνθήκες, την 8/3 μπορεί να σκέφτηκαν ότι αυτή ήταν ίσως η τελευταία μέρα που βρίσκονταν όλοι μαζί ασφαλείς στο μοναστήρι, ενώ από την επομένη δεν ήταν σίγουρο τί θα συμβεί, καθώς έμπαιναν ανεπιστρεπτί στο δρόμο της Επανάστασης. Είναι πιθανό λοιπόν ότι τότε ο Γερμανός έκανε κάποια ομιλία προς τους υπολοίπους για να τους ενθαρρύνει. Μαζί με τους προεστούς και τους επισκόπους προφανώς βρίσκονταν και αρκετοί άνθρωποι του περιβάλλοντός τους καθώς και οι μοναχοί. Η ομιλία είχε αποδέκτες και εκείνους οι οποίοι σε περίπτωση σύλληψης των προεστών είχαν την εντολή να συνεχίσουν προς την Επανάσταση. Το «*αύριον θα βαδίσωμεν ...*» έχει διεσταλμένη χρονική σημασία και όχι κυριολεκτική.

Υπάρχει και μια ένδειξη ότι κάποια κηρύγματα πράγματι γίνονταν γύρω από τις 8 Μαρτίου. Γράφει ο Φ. Πουκεβίλ για την απόφαση του ΠΠΓ να μη μεταβεί στην Τριπολιτσά:

⁶³ Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία*, Α', 55, 56. • Ιστ. Ελλ. Έθνους, τομ. ΙΒ', σ. 82.

⁶⁴ Γερμανού *Απομνημονεύματα*, 1900, σ. 27. Στην έκδοση του Καστόρχη (1837), έχει διαβαστεί λάθος το αριθμητικό "θ" του χειρογράφου ως "δ" (σ. 14). Έτσι μερικοί μεταγενέστεροι συγγραφείς αναφέρουν ότι αυτό συνέβη την 4 Μαρτίου. Την πλαστή επιστολή με ημερ/νία 8/3 δημοσιεύει ο Φραντζής.

«Ο Γερμανός αφικόμενος εις Καλάβρυτα μετά των προυχόντων των Πατρών και ευρεθείς ούτω εν μέσω λαού χριστιανικού, ηρνήθη να μεταβή εις Τριπολιτσάν. Υποταχθείς εις γεγονότα, τα οποία ήτο αδύνατον ν' αποτρέψη, κηρύττει εις τους άρχοντας ότι τα σχέδια του Θεού οφείλουσι να εκπληρωθώσιν. [...] Ο αρχιεπίσκοπος προσεκάλεσε κατόπιν τους χριστιανούς πάσης ηλικίας και παντός γένους, ίνα χωρισθώσι διά παντός των απίστων, καταφεύγοντες εις τα όρη, όθεν η υψίση του Θεού φωνή, έμελλεν αμέσως ηγήση ανά την Ελλάδα, ...»⁶⁵

Οι φράσεις που ανωτέρω είναι υπογραμμισμένες, στο γαλλικό πρωτότυπο είναι με πλάγια γράμματα, υπονοώντας ότι είναι ακριβής μεταφορά από κάποιο άλλο κείμενο, ίσως επιστολή. Και εδώ ο Πουκεβίλ δεν αναφέρει την ημερομηνία που συνέβησαν αυτά, αλλά από τα συμφραζόμενα είναι προφανές ότι αναφέρεται στην τελική απόφαση των προεστών να μη μεταβούν στην Τριπολιτσά και να διασπαρούν στα ορεινά, δηλαδή περί την 8 Μαρτίου. Προφανώς ο ΦΠ είχε μια αόριστη πληροφόρηση για κάποιες συναντήσεις και κηρύγματα εκείνων των ημερών. Μάλλον όμως δεν γνώριζε λεπτομέρειες για τη συγκεκριμένη ομιλία, διαφορετικά θα μπορούσε να την προσθέσει σ' αυτό ακριβώς το σημείο του κειμένου του. Το ίδιο λογικά θα έκανε και αν υποθεθεί ότι είχε ο ίδιος πλάσει την ομιλία.

Άλλη εκδοχή είναι να έγινε η ομιλία **όχι την 8η αλλά την 20ή Μαρτίου** του Π.Ημ. Η Μητρόπολη Καλαβρύτων και Αιγιαλείας που εξέδωσε την ομιλία το 1993 (αναπαράγεται φωτογραφικά στο άρθρο του ΒΚ) ενώ δέχεται ότι αυτή έγινε την 8/3 του Παλαιού Ημ/γίου, ταυτόχρονα θεωρεί ότι έγινε την παραμονή της απελευθέρωσης των Καλαβρύτων, η οποία «*σωστά εορτάζεται [...] ως ημέρα απελευθέρωσης της πόλεως*» (δηλ. η 21/3). Δεν εξηγεί αυτά τα άλματα μεταξύ Παλαιού και Νέου Ημερολογίου. Η 21 Μαρτίου (Παλ. Ημ.) αναφέρεται από πολλές πηγές ως η ημέρα που **άρχισε** η επίθεση κατά των Τούρκων των Καλαβρύτων,⁶⁶ και είναι η πρώτη οργανωμένη πολεμική ενέργεια της Επανάστασης, αν και μικρής έκτασης και μάλλον χωρίς πραγματική μάχη. Η σημασία της επετείου είναι τοπική διότι δεν έγινε κάποια επίσημη διακήρυξη εκ μέρους των Ελλήνων, ενώ τα Καλάβρυτα ήταν μια δευτερεύουσα πόλη. Μετά τη μετάβαση από το Παλαιό στο Νέο Ημερολόγιο (1923), οι εορτές του Ευαγγελισμού και της Επανάστασης παρέμειναν στις 25 Μαρτίου. Κατ' επέκταση και η επέτειος της πολιορκίας (όχι απελευθέρωσης) των Καλαβρύτων παρέμεινε η 21 Μαρτίου, που αργότερα ορίστηκε ως τοπική εθνική εορτή, και βέβαια δεν μεταφέρθηκε στις 2 ή 3 Απριλίου. Έτσι ο συλλογισμός στο φυλλάδιο φαίνεται λανθασμένος ή έστω κακώς διατυπωμένος.

Ας δούμε αν η ομιλία μπορεί να έγινε την 20/3 του Παλ. Ημερ/γίου, ήτοι 1 Απριλίου του Νέου. Η 20 Μαρτίου Π.Ημ. ήταν Κυριακή (Δ' Νηστειών) και ως εκ τούτου φαίνεται περισσότερο πιθανή ως ημέρα εκφώνησης ομιλίας σε ναό ή μοναστήρι. Επίσης είναι πλησιέστερη στην εξέγερση στην Πάτρα («*αύριο θα βαδίσωμεν*») και στην εξέγερση στα Καλάβρυτα. Κατά τον Αχαιό Αμβρόσιο Φραντζή «*η φλόξ της Επαναστάσεως ηνήφθη την 20 Μαρτίου εις τα Καλάβρυτα*».⁶⁷

Αν ισχύει αυτή η υπόθεση, τότε πώς προέκυψε η 8η Μαρτίου;

Είναι πιθανό ότι έγινε ένα λάθος που παρατηρείται και σε άλλα δημοσιεύματα δυτικών εφημερίδων περί την Επανάσταση. Δηλαδή, η αρχική είδηση ανέφερε

⁶⁵ Πουκεβίλ, *Ιστορία*, ελληνική έκδ. 1901, σ. 26. Γαλλικό Β' 325.

⁶⁶ Δ. Κόκκινος, τόμ. Α', σ. 175.

⁶⁷ Φραντζής Α., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος* ..., 1841, τόμ. Α', σ. 153.

ημερομηνία «20 Μαρτίου», υπονοώντας Παλ. Ημ/γιο αλλά χωρίς να το διευκρινίζει. Κάποιος ενδιαμέσος κομιστής της είδησης νόμισε ότι πρόκειται για ημερομηνία Νέου Ημ/γίου και τη διόρθωσε αυθαίρετα σε «8 (20) Μαρτίου» αφαιρώντας 12 ημέρες. Αυτή η σύγχυση των ημερολογίων διαπιστώνεται και αλλού. Για παράδειγμα, η εφημερίδα *Spectateur Canadien* την 30-6-1821 (αντιγράφοντας από ευρωπαϊκές εφημερίδες) αναφέρει ότι: «αναμένεται γενική εξέγερση στο Μοριά την 6^η Απριλίου» (έχει κάνει τη μετατροπή από Παλαιό σε Νέο Ημ.). Όμως στο ίδιο άρθρο αναφέρει επίσης ότι «ο Μοριάς κήρυξε την ανεξαρτησία την 23 Μαρτίου» και ότι «την 24 Μαρτίου οι χριστιανοί του Μοριά [...] με επικεφαλής τον επίσκοπό τους και το σταυρό, εισήλθαν στην Τριπολιτσά (sic), έδρα του πασά. Αυτός μαζί με τους στρατιώτες του αποσύρθηκε στο κάστρο.»⁶⁸ Παρόμοια είδηση σε μια γερμανική εφημερίδα αναφέρει ότι «θα συμβεί γενική εξέγερση στο Μοριά την 25 Μαρτίου» χωρίς να διευκρινίζει ότι πρόκειται για Π.Ημερ/γιο.⁶⁹ Δηλαδή, οι εφημερίδες άλλοτε μετατρέπουν τις ημερομηνίες και άλλοτε όχι, χωρίς να επεξηγούν για ποιο ημερολόγιο πρόκειται. Ομοίως, κάποιιοι συντάκτες ή άλλοι που χειρίζονταν τις ειδήσεις, αυθαίρετα προσέθεταν ή αφαιρούσαν 12 ημέρες. Δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι κάτι τέτοιο συνέβη στην περίπτωση μας και προέκυψε το 8(20).

Υπάρχει και μία άλλη ένδειξη ότι η πραγματική ημερομηνία μπορεί να είναι η 20ή Μαρτίου Π.Ημ. Στον Β' τόμο της Ιστορίας του (γαλλ. σ. 395, 396, ελλ. (1890) σ. 206), ο Πουκεβίλ αποδίδει στον ΠΠΓ μερικές φράσεις οι οποίες συναντώνται πρακτικά ίδιες στην ομιλία που εξετάζουμε, ήτοι «*Η άβυσσος την άβυσσον επικαλείται. Η αγάπη μας για τον Θεό είναι ισχυρή, Να διώξουμε τα παιδιά του σκλάβου. Να σπάσουμε τα δεσμά...*». Από τα συμφραζόμενα προκύπτει ότι ο ΦΠ τοποθετεί χρονικά την εκφώνηση αυτών των φράσεων στην περίοδο όπου είχε εκστρατεύσει στην Πελοπόννησο ο Γιουσούφ πασάς, και πριν το Πάσχα του '21 (δηλ. πριν τη 10 Απριλίου Π.Ημ.). Οι φράσεις είναι τυπωμένες με πλάγια γράμματα και ακολουθούν αποσιωπητικά (...), δείχνοντας ότι είναι μεταφορά από υπαρκτό κείμενο. Πιθανώς προέρχεται από ένα αντίγραφο της ομιλίας που μας απασχολεί, το οποίο αρχικά έφερε ημερ/νία «20 Μαρτίου» (όχι «8/20 Μαρτίου»), την οποία κάποιος ενδιαμέσος (πριν φτάσει στον ΦΠ) μετέτρεψε σε «1η Απριλίου», υπονοώντας Ν. Ημ. χωρίς όμως να το αναφέρει. Ο ΦΠ νόμισε ότι η 1 Απρ. είναι ημερομηνία Παλ. Ημ/γίου και έτσι συσχέτισε την ομιλία με τα γεγονότα εκείνων των ημερών. Ίσως έλειπε και ο τίτλος που αναφέρει την Αγ. Λαύρα, γιατί ο ΦΠ δεν προσδιορίζει τον χώρο όπου θεωρεί ότι εκφωνήθηκαν αυτά.

Ο Κρεμμυδάς (σ. 15) επισημαίνει αυτή την ομοιότητα των φράσεων και τη θεωρεί ένδειξη πλαστότητας της ομιλίας της 8/3. **Όμως ισχύει το αντίθετο:** Αν ο Πουκεβίλ είχε εμπλακεί σε μια κατασκευή της ομιλίας της 8/3, μπορούσε θαυμάσια να την αναδημοσιεύσει στην *Ιστορία* του στο αντίστοιχο χρονικό πλαίσιο. Αν μάλιστα ο ίδιος την είχε διαδώσει στη μισή Ευρώπη μέσω εφημερίδων, λογικά δεν θα τοποθετούσε αυτά τα αποσπάσματα σε διαφορετικό χρόνο και περιστάσεις μέσα στην Ιστορία του,

⁶⁸ Γ. Αργυράκος, Κ.Κ. Αργυράκου, σ. 25, 26. Τα περί Τριπολιτσάς είναι λάθος. Προφανώς πρόκειται για την Πάτρα. Φαίνεται ότι έγινε συρραφή δύο διαφορετικών ανταποκρίσεων, όπου η μια προηγείται και η άλλη έπεται της 25 Μαρτίου.

⁶⁹ *Neue Speyerer Zeitung*, 3/5/1821, No. 53. Η είδηση αποδίδεται σε πλοίο που έφτασε στην Τεργέστη την 18/4. Αναφέρει ότι οι Βρετανοί προειδοποίησαν τον πασά του Μοριά για την εξέγερση της 25/3 και αυτός έκαψε τον καθεδρικό ναό της «Τριπολιτσάς» (εννοεί της Πάτρας). Πλοία και διπλωμάτες έφευγαν από την Πάτρα λίγες μέρες πριν την 25/3, γνωρίζοντας ότι πρόκειται να κηρυχθεί επανάσταση.

με τρόπο που να αυτο-εκτίθεται ως ψεύτης. Προφανώς όμως ο Φ. Πουκεβίλ δεν γνώριζε καν τα δημοσιεύματα στη Γαλλία με την ημερομηνία “8(20) Mars”.

Εάν είναι ανακριβής η πραγματική ημερομηνία της ομιλίας, αυτό δεν σημαίνει κάτι για την αυθεντικότητά της. Αντίθετα μάλιστα εξασθενίζει περαιτέρω την υπόθεση της πλαστότητας, αφού οι πλαστογράφοι αναμένεται να είχαν προσέξει ιδιαίτερα το θέμα της ημερομηνίας ώστε να σχετίζεται με τα γνωστά γεγονότα. Γενικώς, συμβάντα και έγγραφα εκείνων των ημερών τοποθετούνται συχνά σε λάθος ημερομηνίες από τις διάφορες πηγές. Η μυστικότητα, η αναστάτωση των ημερών, η σύγχυση των ημερολογίων και - εν προκειμένω - η συνεχής επανάληψη παρόμοιων ομιλιών δικαιολογούν αυτή την ανακρίβεια.

A.10.2. Γιατί ο Γερμανός δεν αναφέρει τίποτα στα απομνημονεύματα:

Το επιχείρημα της σιωπής του Γερμανού χρησιμοποιεί ο ΒΚ για την ομιλία της 8/3, γράφοντας (στη σ. 20) ότι ο Γερμανός δεν αναφέρει στα απομνημονεύματά του πληροφορίες για διακηρύξεις και ομιλίες επειδή (οι πληροφορίες) δεν θα ήταν ακριβείς. Η έλλειψη αναφοράς για τελετή στην Αγ. Λαύρα την 25 Μαρτίου έχει επίσης χρησιμοποιηθεί καταχρηστικώς από τους αντι-λαυρικούς ως κύριο επιχείρημα υπέρ του «μύθου». Όμως είναι γνωστό ότι τα λεγόμενα απομνημονεύματα του Γερμανού είναι περιληπτικές και πρόχειρες σημειώσεις, όπου αναφέρει ελάχιστα για τον εαυτό του και παραλείπει πολλά γεγονότα.⁷⁰ Ο Καστόρχης που έκανε την πρώτη έκδοση, αντί για «απομνημονεύματα» τα ονόμασε «υπομνήματα». Το κείμενο των απομνημονευμάτων είναι πρόχειρα γραμμένο και δυσανάγνωστο, με πολλές διαγραφές και προσθήκες, όπως φαίνεται από τις υποσημειώσεις της έκδοσης Παπούλα αλλά και από φωτογραφία του χειρογράφου που υπάρχει στο διαδίκτυο.⁷¹ Προφανώς δεν πρόκειται για χειρόγραφο που είχε σκοπό να δοθεί σε τρίτους για ανάγνωση ή δημοσίευση αλλά ήταν σημειώσεις για προσωπική χρήση, πιθανώς για μεταγενέστερη συγγραφή κανονικών απομνημονευμάτων.

Ως προς το περιεχόμενό τους διαπιστώνεται ότι αυτά είναι μια στεγνή αναφορά σε πολιτικά και πολεμικά γεγονότα με ελάχιστους συναισθηματικούς και πατριωτικούς ή θρησκευτικούς τόνους. Δεν περιέχουν σχεδόν καμία αναφορά σε θέματα που σχετίζονται με τη θρησκεία και την Εκκλησία και παραλείπουν ορισμένα γεγονότα που θεωρούνται σημαντικά από αυτή την άποψη. Για παράδειγμα, ο ΠΠΓ δεν αναφέρει την εκτέλεση του πατριάρχη Γρηγορίου και άλλων επισκόπων κατά τις αρχές της Επανάστασης, παρά τη στενή σχέση που είχε με τον πατριάρχη και παρ' ότι αυτό το γεγονός φανάτισε πολύ τους Έλληνες. Στο χρονικό διάστημα που καλύπτουν (1821- αρχές 1823), ελήφθησαν σημαντικές αποφάσεις για τα εκκλησιαστικά, όπως στην συνέλευση της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος (απόφαση για *Εφορεία της Λατρείας*) και της Επιδάουρου (θεσπίστηκε *Μινιστέριον της Θρησκείας*)⁷² τις οποίες δεν αναφέρει. Επίσης δεν αναφέρει καμία από τις πανηγυρικές τελετές που γίνονταν κατά την έναρξη της επανάστασης στην Πελοπόννησο και αλλού, όπως την πομπώδη δοξολογία και σύναξη καπεταναίων και στρατού στην Καλαμάτα στις 23 Μαρτίου ή τον εορτασμό της πρώτης επετείου της Επανάστασης στην Κόρινθο το Πάσχα του

⁷⁰ Κωνσταντοπούλου Γ. Παναγιώτα, Τα απομνημονεύματα του Αγώνα ως ιστοριογραφικός και έντεχνος λόγος. Καλάβρυτα και Καλαβρυτινοί στο έργο του Παλαιών Πατρών Γερμανού και Φωτάκου. *Πελοποννησιακά*, τομ. ΚΘ' (2007-2008), σελ. 122. • Σ. Καργάκος, Η Ελλην. Επανάσταση του 1821, ειδική έκδοση RealNews, 2014, Β', σ. 31.

⁷¹ Άρθρο «Παλαιών Πατρών Γερμανός Γ'», Βικιπαίδεια.

⁷² Πρίντζιπας Θ. Γιώργος, *Οι μεγάλες κρίσεις στην Εκκλησία*, 2004, Προσκήνιο, Χαλάνδρι, σελ. 23.

1822, όπου μπορεί να ήταν και ο ίδιος παρών.⁷³ Διαψεύδοντας το σενάριο Κρεμμυδά περί αυτοπροβολής, ο ίδιος ο Γερμανός δεν αναφέρει την συμμετοχή του σε σημαντικά πολιτικά σώματα όπως την Γερουσία που σχηματίστηκε μετά τη συνέλευση των Καλτεζών⁷⁴ ή το Βουλευτικό Σώμα που θεσπίστηκε στην Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (όφειλε να υπάρχει στις σ. 96-98 της έκδοσης Παπούλα, 1900)⁷⁵ ούτε τη συμμετοχή του στην επιτροπή που εκπόνησε το συνταγματικό κείμενο της ίδιας συνέλευσης. Ταυτόχρονα δεν υπάρχει τίποτα ιδιαίτερα φιλογαλλικό στα απομνημονεύματα, όπως θα αναμενόταν από το σενάριο του ΒΚ. Αναφέρει τον Πουκεβίλ τηλεγραφικά (ως «Μπουκοβίλ») σε σχέση με το αναμφισβήτητο γεγονός ότι συμπεριφέρθηκε φιλόανθρωπα στους άμαχους που ζήτησαν προστασία στο προξενείο του. Τα απομνημονεύματα κλείνουν περί τις αρχές του 1823 με συνοπτική αναφορά της Συνέλευσης του Άστρους. Την εποχή εκείνη ο ΠΠΓ βρισκόταν στην Ιταλία, αφού είχε αναχωρήσει από την Ελλάδα περί τα τέλη Οκτωβρίου 1822. Για την αναχώρησή του, το περιπετειώδες ταξίδι του που κράτησε 50 ημέρες, την άφιξή του στην Ιταλία και τις εκεί πρώτες επαφές του δεν αναφέρει τίποτα.

Κατόπιν αυτών θεωρείται άνευ σημασίας η μη αναφορά κάποιας ομιλίας ή τελετής στα απομνημονεύματα. Αντίθετα μάλιστα, αν ίσχυαν οι εικασίες του ΒΚ περί αυτοπροβολής, και αν επρόκειτο για πραγματικά απομνημονεύματα, τότε θα αναμέναμε ότι ο Γερμανός θα εύρισκε τρόπο να συμπεριλάβει σ' αυτά κάποια - έστω και αόριστη - αναφορά στην ομιλία που υποτίθεται ότι είχε πλάσει με τον Υγκ Πουκεβίλ. Ο ΒΚ ισχυρίζεται ότι ο Γερμανός δεν αναφέρει την ομιλία για να μη κατηγορηθεί για ανακρίβεια. Αυτό όμως δημιουργεί άλλη αντίφαση: Η δημοσίευση σε εφημερίδα μιας ανύπαρκτης ομιλίας με συγκεκριμένη ημερομηνία και τόπο (Λαύρα, 8 Μαρτίου) μόλις τρεις μήνες μετά την υποτιθέμενη τέλεσή της, θα κινδύνευε πολύ περισσότερο να γίνει αντιληπτή ως ψεύδος. Αντίθετα, αν στα απομνημονεύματά του (μετά από χρόνια) ο ΠΠΓ δημοσίευε με αόριστο τρόπο την εκφώνηση κάπου κάποτε μιας ομιλίας, δεν θα κινδύνευε να διαψευσθεί, αφού είναι βέβαιο ότι ως ιεράρχης και ηγέτης κάποτε έκανε κάτι τέτοιο, όπως δέχεται και ο ΒΚ.

A.11. Μια ομιλία ρουτίνας

Ο επίσκοπος Γερμανός είναι ο πλέον προβεβλημένος ιεράρχης στις πρωτογενείς πηγές, τουλάχιστον για τον πρώτο χρόνο της Επανάστασης. Αυτό δεν οφείλεται σε καμία μεθόδευση ή «κατασκευή» αλλά στην δραστηριότητα του ίδιου, στις αντιλήψεις, τα ήθη και την οργάνωση των ελληνικών κοινοτήτων της εποχής, και στη συγγένειά του με τον πατριάρχη. Από διάφορες πηγές προκύπτει ότι, μεταξύ άλλων, ο ΠΠΓ έκανε συχνά επαναστατικές ομιλίες, εξέδιδε επαναστατικά κείμενα και τελούσε θρησκευτικές επαναστατικές πράξεις ακόμα και πριν την 25 Μαρτίου.⁷⁶ Η δράση του

⁷³ C.T. Striebeck, *Mittheilungen aus dem tagebuche des philhellenen*, E.A. Telgener, 1834 (1η έκδοση 1828), σ. 187-189. Αναφέρεται και στο Κ. Σιμόπουλος, «Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του 21», Πολιτιστικές Εκδόσεις, Αθήνα 2004, τόμ. Β', σ. 53.

⁷⁴ Ο Γερμανός (όπως και άλλοι) ήταν ενάντιος στην σύγκληση της συνέλευσης των Καλτεζών. Όμως ο ίδιος και ορισμένα ακόμη άτομα έγιναν μέλη της Γερουσίας μετά τη συνέλευση.

⁷⁵ Καμπούρογλου Δ. *Μελέτη επί του βίου και της δράσεως του Π.Π. Γερμανού*, 1916, σ. 43, σημ. 109: «Η υπογραφή του Γερμανού υπάρχει πρώτη στο ψήφισμα του Βουλευτικού της 17 Ιαν. 1822.»

⁷⁶ Η γνωστή από άλλες πηγές επαναστατική τελετή της 17 Μαρτίου στην Αγ. Λαύρα, κατά την εορτή του Αγ. Αλεξίου, αναφέρεται και σε έντυπο ανωνύμου («Κ.Α.») που θέλει να εξάρει την οικογένεια Στριφτόμπολα. Στο: Κ. Α. *Απαντήσεις και παρατηρήσεις εις το ανωνύμως εκδοθέν αχρονολόγητον φυλλάδιον επωνομαζόμενον, Ιστορικά αλήθειαι ή η Πετιμεζαϊκή οικογένεια*. Ναύπλιο, 1850. Στο <http://anemi.lib.uoc.gr>

έγινε γνωστή και σε άλλες ευρωπαϊκές εφημερίδες, πέρα από αυτές που προαναφέρθηκαν. Για παράδειγμα, η Allgemeine Zeitung του Μονάχου στις 17 Ιουνίου 1821 αναφέρει ότι ο αρχιεπίσκοπος της Πάτρας με εκκλησιαστικές ομιλίες (“*homilien*”) ξεσηκώνει τους χριστιανούς του Μοριά.⁷⁷ Περισσότερες σχετικές μαρτυρίες θα αναφερθούν στην ενότητα Β.4.

Πρόκειται για πρακτικές που είναι γνώριμες στο χριστιανισμό από την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Τότε πριν από τις μάχες γίνονταν *δημηγορίες*, δηλαδή προτρεπτικές ομιλίες προς τους στρατιώτες, καθώς και διάφορες θρησκευτικές τελετές. Αρχέτυπο της επίκλησης του Θεού πριν από τη μάχη είναι το γνωστό περιστατικό του λαβάρου με το «*Εν τούτω νίκα*» επί Μεγάλου Κωνσταντίνου. Στις πολεμικές επιχειρήσεις του Βυζαντίου ήταν πάντα παρούσα η Εκκλησία με στρατιωτικούς ιερείς, ιερά σκεύη και σύμβολα, κινητά παρεκκλήσια κτλ. Το θεολογικό ερώτημα αν η Εκκλησία μπορεί να ευλογεί τον πόλεμο, είχε συζητηθεί από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, με την πλειοψηφία των Πατέρων να κρίνει ότι αυτό επιτρέπεται.⁷⁸ Αλλά οι ιερείς της Ελλάδας δεν χρειαζόταν να εντυφήσουν σε θεολογικές μελέτες επί του θέματος. Οι ναοί ήταν γεμάτοι με αγιογραφίες ενόπλων αγίων, και ειδικά ο Αγ. Γεώργιος ήταν από αιώνες ο προστάτης των στρατιωτών.

Από τους πρώτους ιστορικούς και χρονικογράφους της Επανάστασης, άλλοι αναφέρονται ελάχιστα σε τέτοιες πρακτικές και άλλοι αναφέρονται συχνά, ανάλογα με τη νοοτροπία εκάστου. Στους πρώτους ανήκει και ο ΠΠΓ, ο οποίος στα «Απομνημονεύματα» αναφέρει τηλεγραφικά μόνο μία τέλεση Θείας Λειτουργίας, κατά την Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, και πάλι χωρίς να αναφέρει τον εαυτό του.⁷⁹ Επειδή αυτές οι θρησκευτικές τελετές ήταν κάτι αυτονόητο,⁸⁰ πολλοί τις παραλείπουν, όπως ο ιερέας Φραντζής. Συχνότερα τις αναφέρει ο Φιλήμων, ενώ συχνά αναφέρεται στη θρησκεία και ο Μακρυγιάννης.

Από τον Φρ. Πουκεβίλ μας είναι γνωστή η Θεία Λειτουργία (“*Te Deum*”), η ύψωση της επαναστατικής σημαίας και η εκτενής ομιλία του Γερμανού στη Λαύρα, στα οποία υποτίθεται ότι βασίζεται ο «μύθος της Αγίας Λαύρας», και στα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια (§ Β.4). Αυτά πρέπει να έγιναν μεταξύ 21 και 25 Μαρτίου, και πιθανότερα στις 24 ή 25 Μαρτίου. Κατά τον Πουκεβίλ, ο ΠΠΓ μίλησε σαν υψηλόβαθμος πολιτικός (*homme d'etat*). Στην ίδια ενότητα αναφέρει άλλη μια πολεμική παραίνεση του Γερμανού προς τους ενόπλους της ορεινής Αχαΐας που ήταν εκεί συγκεντρωμένοι. Είναι μια μικρή δημηγορία που περιέχει και μια αναφορά στη Βίβλο, παροτρύνοντας τους αγωνιστές να επιτεθούν κατά των «απίστων» με την πολεμική κραυγή των Μακκαβαίων «*Νίκη Θεού*».⁸¹

Παρά την έκταση της μεγάλης ομιλίας που παραθέτει ο Πουκεβίλ μέσα σε εισαγωγικά, εκεί δεν βρίσκεται κανένα κοινό σημείο με την ομιλία της 8/3, εκτός από το ότι απαλλάσσει τους πιστούς από τη νηστεία. Το τελευταίο όμως ήταν μια

⁷⁷ Allgemeine Zeitung München, 17 Ιουνίου 1821, σ. 672. Στο <https://opacplus.bsb-muenchen.de/>

⁷⁸ Το θέμα εξετάζεται εκτενώς στο Κατερίνα Γ. Καραπλή, *Κατενόμενοι στρατού. Η οργάνωση και η ψυχολογική προετοιμασία του βυζαντινού στρατού πριν από τον πόλεμο (610-1081)*, Μυρμιδόνες, 2010.

⁷⁹ Π.Π. Γερμανός, *Απομνημονεύματα*, έκδοση Παπούλα, σελ. 98. «*Αφού δε διετάχθησαν τοιοιτοτρόπως τα πάντα, έγινε λιτανεία ευχαριστήριος εις τον Θεόν και ο όρκος της πίστεως εις την Πατρίδα, και άρχισε τακτικώς να εργάζεται η Διοίκησης.*».

⁸⁰ Φραντζής, Β', 21.

⁸¹ F. Pouqueville, *Histoire ...*, τ. 2, σ. 326-327. Μάλλον εννοεί την πολεμική ιαχή στο Α' Μακκαβαίων, 5,31.

συνηθισμένη εντολή των ιερέων προς τους αγωνιστές, αφού ήταν περίοδος Σαρακοστής. Στην ομιλία αυτή περιλαμβάνονται αρκετά στοιχεία πολιτικά και ιστορικά, όπως για τη Φιλική Εταιρεία, τη Μολδοβλαχία, την έκταση της ελληνικής πατρίδας και την αρχαία ελληνική ιστορία. Από την άποψη αυτή, η ομιλία που παραθέτει ο Πουκεβίλ είναι πολύ διαφορετική από την ομιλία της 8(20) Μαρτίου, καθώς η δεύτερη δεν έχει ιστορικές ή πολιτικές αναφορές. Δεν γνωρίζω καμία δευτερογενή πηγή που να ισχυρίζεται βάσει επιχειρημάτων (έστω και αμφιβόλων) ότι αυτή η μακροσκελής ομιλία στην Ιστορία του Πουκεβίλ δεν συνέβη, με εξαίρεση τον Απ. Δασκαλάκη, ο οποίος προβάλλει ως επιχείρημα ότι δεν θα μπορούσε κάποιος να καταγράψει μια τόσο μεγάλη ομιλία. Ο ΒΚ (σ. 15) μνημονεύει αυτή την ομιλία χωρίς να ισχυρίζεται ότι είναι πλαστή. Πιο πάνω ανέφερα άλλο ένα απόσπασμα ομιλίας του Γερμανού που υπάρχει στην Ιστορία του Πουκεβίλ (Β', 395, 396). Κατά τον ίδιο (Β', 349) μια ακόμη θρησκευτική τελετή πριν από την είσοδο στην Πάτρα έγινε σε ένα ερειπωμένο παρεκκλήσιο.

Οι ομιλίες και τελετές του Γερμανού γύρω από την κήρυξη της Επανάστασης μας είναι γνωστές και από άλλες πρωτογενείς πηγές (βλ. § Β.4). Αυτές έχουν απεικονιστεί και ζωγραφικά από τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, πριν από τους γνωστούς πίνακες του Βρυζάκη (1851, 1865). Η πρωιμότερη γνωστή απεικόνιση του ΠΠΓ να τελεί ορκωμοσία αγωνιστών φιλοτεχνήθηκε το 1836 από τον Βαυαρό ζωγράφο Ludwig Michael von Schwanthaler, με βάση διηγήσεις αγωνιστών. Δείχνει σκηνή που φέρεται ότι συνέβη στο Αίγιο (βλ. εικόνα 3), και χρησίμευσε ως πρότυπο για τοιχογραφία που υπάρχει στη σημερινή Αίθουσα Ελ. Βενιζέλου της Βουλής.⁸² Η τοποθέτηση της σκηνής στο Αίγιο αποκλείει ότι αυτή βασίστηκε στη διήγηση του Πουκεβίλ. Το 1836 επίσης εκδόθηκε χάλκινο μετάλλιο όπου εικονίζεται ο Γερμανός με τη σημαία του σταυρού και δύο αγωνιστές που ορκίζονται. Το μετάλλιο αναγράφει «*Καλάβρυτα – 25 Μαρτ. 1821*». Και από αλλού γνωρίζουμε ότι πριν το 1850 υπήρχαν απεικονίσεις του Γερμανού να κρατά την επαναστατική σημαία⁸³, ενώ από το 1830 υπάρχει και η αναφορά για διάσωση της σημαίας που ευλόγησε ο Γερμανός στην Πάτρα (βλ. § Β.1.1, *Η ανούσια κουβέντα περί Λαβάρου*). Προφανώς αυτές οι τελετουργίες συνοδεύονταν και από κάποιες μικρές ή μεγαλύτερες ομιλίες ή κηρύγματα.

Συμπέρασμα του Α' μέρους

Από την παρούσα ανάλυση της ομιλίας της 8 (ή 20) Μαρτίου δεν προκύπτουν λόγοι για τους οποίους αυτή μπορεί να θεωρείται πλαστή. Προφανώς όταν έγινε ευρύτερα γνωστή στην Ελλάδα (δεκαετία '90), δημιούργησε πρόβλημα στην αντι-λαυρική άποψη περί «μύθου του Πουκεβίλ», αφού δημοσιεύτηκε πριν από την Ιστορία του Πουκεβίλ. Προκειμένου να εξουδετερωθεί αυτό το νέο τεκμήριο, που δείχνει να δικαιώνει τον Πουκεβίλ, έπρεπε εκ των ενόντων να χαρακτηριστεί μύθος και η ομιλία της 8/3, έργο που ανέλαβε ο ΒΚ. Αργότερα, μέσω της Βικιπαίδειας διοχετεύθηκε στο διαδίκτυο και η ψευδής πληροφορία ότι ο Φ. Πουκεβίλ ήταν εκδότης της *Constitutionnel*.⁸⁴

⁸² Παπανικολάου Μιλτιάδης, *Η Εικονογράφηση των θρύλων και η ιστορία τους*, συνέδριο "Η αποδόμηση του Εθνικού Κράτους και της ιστορίας του", Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 26, 27, 35. Διαθέσιμο στο media.ems.gr.

⁸³ «*Απαντήσεις και παρατηρήσεις εις το ανωνύμως εκδοθέν χρονολόγητον φυλλάδιον ...*», υπό Κ. Α., Νάυπλιο, 1850, σ. 7.

⁸⁴ Π.χ. παλαιότερη εκδοχή του άρθρου τη Βικιπαίδειας «*Θρύλος της Αγίας Λαύρας*» όπως υπάρχει στο <http://istorika-8emata.blogspot.gr/>. Πρόσβαση 29/9/2017.

Στην επόμενη ενότητα θα εξετάσω εν συντομία αν τα υπάρχοντα τεκμήρια δικαιολογούν την γενικότερη αντι-λαυρική φιλολογία ή αν πρόκειται για μια πολιτική-ιδεολογική κενολογία.

Εικ. 3. Ludwig M. von Schwanthaler (1836), Ο όρκος των επαναστατών Ελλήνων στη Βοστίτσα υπό τον Παλαιών Πατρών Γερμανό. Σχέδιο σε χαρτί, π. 15,6x27,4 εκ. Μόναχο, Μουσείο της Πόλης. Από Παπανικολάου Μ., 2007, σ. 35.

B) Η θεματολογία «μύθος της Αγίας Λαύρας»

Ιστοριογραφική παρένθεση

Οι αμφισβητήσεις περί την Αγία Λάυρα και την 25 Μαρτίου 1821 είναι βασικά δύο κατηγοριών ως προς τα κίνητά τους: Η πρώτη κατηγορία έχει τοπικιστικά, φατριαστικά ή προσωπικά κίνητρα, εμφανίστηκε σύντομα μετά την Επανάσταση και συνέχισε με κάποιες αξιόλογες εργασίες μέχρι και τη δεκαετία του 1980. Προερχόταν κυρίως από Μεσσήνιους και Μανιάτες αλλά και άλλης καταγωγής συγγραφείς οι οποίοι προτιμούν θεωρούν έναρξη της Επανάστασης τα γεγονότα στην Καλαμάτα, στη Μάνη, στην Πάτρα ή στη Μολδοβλαχία. Στην τελευταία υποπερίπτωση περιλαμβάνεται και ο Ι. Φιλήμων (*Δοκίμιον Ιστορικόν*, 1859), ο οποίος είχε προσωπικούς λόγους να εξάρει την οικογένεια των Υψηλάντων που υπήρξαν προσωπικοί του ευεργέτες. Σ' αυτή την επιχείρηση εντυπώσεων ο Γερμανός βρέθηκε σε «μειονεκτική θέση» γιατί δεν είχε στενό οικογενειακό περιβάλλον που θα ενδιαφερόταν να τον προβάλλει, ο ίδιος δεν αυτοπροβαλλόταν, και απεβίωσε νωρίς. Εξ άλλου η Αχαΐα γενικώς δεν παρήγαγε κάποιες προβεβλημένες δημοσιεύσεις ή

προσωπικότητες που να στηρίζουν την υπόθεση της Αγίας Λαύρας. Ταυτόχρονα, πολύ πρωτότυπο αρχαιακό υλικό πρέπει να χάθηκε στα ταραγμένα χρόνια της Επανάστασης και ειδικά κατά την επιδρομή των Αιγυπτίων. Τότε καταστράφηκε και η Μονή Αγίας Λαύρας. Έτσι, οι σωζόμενες πρωτογενείς πηγές μας δίνουν ελλείψεις και αντικρουόμενες πληροφορίες, κάτι που αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για κάθε είδους ισχυρισμό.

Η δεύτερη κατηγορία άρνησης έχει ιδεολογικά/πολιτικά κίνητρα και τυπικά προέρχεται από την παραδοσιακή αριστερά, αλλά τελευταία και από άλλους χώρους που ως δεσπότες γνώρισμα δεν έχουν κάποια ιδεολογία αλλά τον θώκο (*niche*) που κατέχουν στο φιλελεύθερο οικονομικό σύστημα (πανεπιστήμια, πολιτιστικά ιδρύματα τραπεζών, εκδοτικά συγκροτήματα κλπ). Αυτή η κατηγορία δανείζεται επιχειρήματα από την προηγούμενη, αλλά κυρίως χρησιμοποιεί τη στρατηγική της επιβολής της γνώμης μιας κυρίαρχης ελίτ. Στο δημόσιο λόγο παρουσιάζεται με χαρακτηριστικά δόγματος, αφού δεν παραπέμπει σε καμία μελέτη⁸⁵, δεν ανέχεται αντιρρήσεις⁸⁶ και επαναλαμβάνεται συστηματικά.

Από το κύριο ρεύμα της αριστερού τύπου διαχείρισης της ιστορίας αποκλίνουν μεμονωμένα άτομα ή ομάδες, όπως ο Γιώργος Καραμπελιάς, ο οποίος επισημαίνει ότι για ιδεολογικούς-πολιτικούς λόγους γίνεται προσπάθεια απαξίωσης (δήθεν απομυθοποίησης) ορισμένων ηρωικών κεφαλαίων της αντίστασης των Ελλήνων κατά των Τούρκων. Είναι ενδιαφέρον ότι σε μια τέτοια επιχείρηση «απομυθοποίησης» που έχει αντικείμενο την ομαδική αυτοκτονία τιμής στο Ζάλογγο (1803), ο «απομυθοποιητής» (Αλέξης Πολίτης) εμπλέκει και πάλι τον Φ. Πουκεβίλ, όχι όμως ως μυθοπλάστη αλλά - αντίθετα - επειδή αναπαράγει το περιστατικό όπως το άκουσε στην Ήπειρο.⁸⁷

B.1. Τα δομικά στοιχεία του φερόμενου ως μύθου

Είναι απαραίτητο να προσδιορίσουμε τα προς έρευνα στοιχεία της υπόθεσης «μύθος Αγίας Λαύρας», διότι αυτά σκεπάζονται από αοριστολογία στα σχετικά κείμενα. Ειδικά στην επετειακή αντιθρησκευτική/αντι-εθνική αρθρογραφία δεν αναπτύσσεται ένας συγκροτημένος λόγος επί του θέματος αλλά ρίπτεται ως σύνθημα ή σύμβολο (*token*) το «μύθος» μέσα σε μερικές γραμμές κειμένου χωρίς περαιτέρω εξηγήσεις.

Ο αντι-λαυρικός ερευνητής Δ. Μιτάκης οριοθετεί το θέμα ως εξής: «... ο πολύς κόσμος ... νομίζει ακόμα ότι η επαναστατική σημαία υψώθηκε πρώτα από το Γερμανό την 25 Μάρτη στην Άγια Λαύρα»⁸⁸. Δηλαδή, ο κατ' αυτόν μύθος έχει πέντε συστατικά: Τη σημαία, το «πρώτα», τον Γερμανό, την 25/3, και την Αγ. Λαύρα. Στην εργασία του δεν είναι σαφές αν θεωρεί ως μύθο την πεντάδα αυτή αδιαίρετη, ή και συνδυασμούς μερικών από αυτά τα στοιχεία. Για παράδειγμα, αν αντικατασταθεί ο Γερμανός με τον

⁸⁵ Για την ανυπαρξία σχετικής μελέτης και το τέχνασμα της παραπομπής στο πουθενά βλ. Γ. Λουκιδής, «Ακαδημαϊκές» μέθοδοι αναπαραγωγής ιστορικών μύθων: Η παραπομπή στον Κανέναν. Μελέτη περίπτωσης (25 Μαρτίου 1821 – Άγια Λαύρα). Ιστοχώρος antibarog.gr, 4/9/2018, και 2^η έκδοση στο academia.edu.

⁸⁶ Στο άρθρο του ΒΚ, πέραν του διάχυτου ειρωνικού ύφους κατά της Μητρόπολης Καλαβρύτων και άλλων, οι διαφωνούντες με αυτόν αναφέρονται ως “γνωστοί κύκλοι” που “έχουν ανοίξει μέτωπο αντιπαλότητας”. Β. Κρεμμυδάς (1996), σελ. 21.

⁸⁷ Καραμπελιάς Γ. *Συνωστισμένες στο Ζάλογγο*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2011, σ. 143, 144. Παραπέμπει στο: Α. Πολίτης, “Ο “χορός του Ζαλόγγου” ...,” *Μύθοι και ιδεολογήματα στη σύγχρονη Ελλάδα*, 2007, σ. 271. “...[τη φρικτή λεπτομέρεια] δεν θα την έβγαλε απ' το κεφάλι του ο Πουκεβίλ. Οι φήμες θά 'διναν και θά 'παιρναν στα Γιάννινα.”

⁸⁸ Μιτάκης Δ., σ. 67

Προκόπιο Καλαβρύτων (όπως πιστεύει ο Σ. Καργάκος) παραμένει «μύθος» ή όχι; Από την υπόλοιπη σχετική κειμενογραφία συμπεραίνω ότι ο όρος «μύθος» αναφέρεται στα ακόλουθα στοιχεία, όχι απαραίτητα ως αδιαίρετη πεντάδα αλλά και σε συνδυασμούς λιγότερων από πέντε:

- Ημερομηνία (25/3)
- Τόπος (Μονή Αγίας Λαύρας)
- Πρόσωπο (Παλαιών Πατρών Γερμανός)
- Η πρωτιά (δηλ. αν ήταν η έναρξη της Επανάστασης)
- Τελετουργίες (ομιλία, λάβαρο ή σημαία, ορκωμοσίες κ.ά.)

Από τα ανωτέρω, κάποια αποδεικνύονται πρωτεύουσας και κάποια δευτερεύουσας σημασίας για τον ισχυρισμό.

B.1.1. Τα δευτερεύοντα στοιχεία

● Η πρωτιά

Είναι θέμα ορισμού το τι θεωρείται έναρξη μιας επανάστασης, και είναι θέμα κρατικής πολιτικής το πότε αυτή θα εορτάζεται. Ατυχώς, ορισμένοι παλαιότεροι συγγραφείς θέλοντας να αποδώσουν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους την τιμή της εκκίνησης της Επανάστασης, χαρακτηρίζουν ως «μύθο» όχι μόνο την έναρξη από την Αγ. Λαύρα αλλά μαζί και τα συναφή γεγονότα και πρόσωπα (Γερμανός, Λάβαρο κτλ). Σ' αυτούς περιλαμβάνονται και ακαδημαϊκοί όπως οι Σωκράτης Κουγέας και Απόστολος Δασκαλάκης (αμφότεροι Λάκωνες) αλλά και μη ακαδημαϊκοί ιστοριοδίφες όπως ο Γιάννης Αναπλιώτης εκ Καλαμών. Η τοπικιστική αντιπαράθεση είναι σήμερα μάλλον ξεπερασμένη, αλλά μερικά επιχειρήματά της (ή καλύτερα, κάποιες μεμονωμένες φράσεις και λέξεις αποκομμένες από τα συμφραζόμενα) χρησιμοποιούνται από την αριστερή αρθρογραφία που πήρε την αντι-λαυρική σκυτάλη κατά τη μεταπολίτευση. Τυπική περίπτωση είναι οι παραπλανητικές αναφορές της λαϊκής αρθρογραφίας⁸⁹ στο «παχυλόν ψεύδος» του Φιλήμονα ή στην «ψευδή εν Ελλάδι επικρατούσα ιδέα» του Σπ. Τρικούπη (Α', σ. 318). Αν διαβάσει κανείς προσεκτικά ολόκληρες τις ανωτέρω φράσεις στις πηγές θα διαπιστώσει ότι ο Φιλήμων και ο Τρικούπης θεωρούν ψεύδος το «πρώτον» και όχι τα υπόλοιπα στοιχεία.⁹⁰ Το ιστορικό της τοπικιστικής διαμάχης περί την πρωτιά συνοψίζει ο ιστοριοδίφης Διονύσης Μιτάκης.⁹¹

Μερικές από τις εργασίες των τοπικιστών αντι-λαυρικών είναι αρκετά χρήσιμες γιατί παραθέτουν και σχολιάζουν τις περισσότερες πηγές της εποχής τους, αν και δίνουν αμφιλεγόμενες ερμηνείες. Από αυτές έχω βασιστεί στις εργασίες των Δασκαλάκη (1961), Αναπλιώτη (1969) και Μιτάκη (1983). Η τελευταία – με μια ιδιόρρυθμη «μαλλιαρή» γλώσσα – είναι ίσως η πλέον όψιμη αναλυτική μελέτη και εμπιστεύομαι ότι δεν παραλείπει κάποια πηγή που θα μπορούσε να στηρίξει την άποψη «μύθος». Όλες αυτές οι μελέτες ασχολούνται σε μεγάλη έκταση με τις ημερομηνίες και τον χαρακτήρα κάποιων προ-επαναστατικών γεγονότων και προσπαθούν να εντοπίσουν

⁸⁹ Για παράδειγμα, Κάτσικας Χρ., «Τρίτη άποψη από το Κρυφό Σχολείο στην Αγ. Λαύρα», *Τα Νέα*, 24/3/2005, www.tanea.gr. «... οι Έλληνες και ξένοι ιστοριογράφοι της Επανάστασης αναφέρουν: Φιλήμον: «παχυλόν ψεύδος» (Φιλήμονος, Δοκίμιον ... τόμ. Γ', κβ) - Σπ. Τρικούπης: «Ψεύδος» (Σπ. Τρικούπη, *Ιστορία ... τόμ. Α'*, σ. 229)».

⁹⁰ Φιλήμων Ι., *Δοκίμιον Ιστορικών περί τής Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα 1860, Γ', σ. κβ'-κγ'. ● Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία*, Α', σ. 318 (δ).

⁹¹ Δ. Μιτάκης, σ. 57, 58 και άλλες.

πότε και πού συνέβη «το πρώτον». Οι αναλύσεις τους συχνά είναι σχολαστικού τύπου, όταν π.χ. εξετάζουν αν κάποιες πρώτες τουφεκιές και χωσιές στην Πελοπόννησο πρέπει να χαρακτηρίζονται «επαναστατικές» ή «λήστρικές». Οι ημερομηνίες κάποιων μεγάλων προεπαναστατικών γεγονότων (όπως η απελευθέρωση της Καλαμάτας) είναι γνωστές και σαφείς. Όμως, επειδή ο ορισμός της πρωτιάς είναι αμφισβητήσιμος και αυτή μπορεί να διεκδικηθεί και από την Αγ. Λαύρα, επιχειρούν να χαρακτηρίσουν την τελευταία ως μύθο ώστε να τεθεί «εκτός διεκδίκησης». Το μόνο αξιόλογο επιχείρημά τους υπέρ του «μύθου» είναι ένα: Ο Γερμανός την 25 Μαρτίου δεν ήταν στην Αγία Λαύρα αλλά κάπου μεταξύ Νεζερών και Πάτρας (Μιτάκης, σ. 70). Έτσι, η συζήτηση περί πρωτιάς μετατοπίζεται στα στοιχεία της τοποθεσίας, της ημερομηνίας και του Γερμανού.

● *Η ανούσια κουβέντα περί Λαβάρου και τελετών*

Δευτερεύον (έως εντελώς ανούσιο) είναι και το τελετουργικό στοιχείο, με την έννοια ότι όπου κι αν έγινε η κήρυξη της Επανάστασης (στη Λαύρα, στην Πάτρα ή στο ύπαιθρο) προφανώς θα έγινε κάποιο θρησκευτικό τελετουργικό με κάποιες ομιλίες, ευλογίες σημαίων ή λαβάρων κλπ. Αν ως «λάβαρο» (*Labarum*, κατά Πουκεβίλ) εννοήσουμε είτε το τυπικό εκκλησιαστικό λάβαρο είτε τα φλάμπουρα των οπλαρχηγών, είτε αυτοσχέδιες σημαίες με το σταυρό, ουσιαστικά μιλάμε για παραλλαγές του ίδιου συμβόλου. Στην ενότητα § Α.11 ανέφερα ήδη μερικές πρώιμες μαρτυρίες για τη χρήση επαναστατικής σημαίας ή λαβάρου από τον ΠΠΓ. Βεβαιώνεται και από πολλές πηγές ότι γενικώς αυτά τα σύμβολα ήταν συνεχώς παρόντα κατά την Επανάσταση και μεταφέρονταν μετά μεγίστου σεβασμού από ιερείς και σημαιοφόρους.⁹² Για τα ήθη και τις αντιλήψεις της εποχής ήταν αδιανόητο κάποιος οπλαρχηγός να πάει στη μάχη με τη σημαία του σταυρού χωρίς αυτή να έχει «διαβαστεί». Η ευλογία των πολεμικών «βάνδων» είναι μια βυζαντινή παράδοση και όσον αφορά την Επανάσταση έχουμε πάμπολλες μαρτυρίες τέτοιων τελετών. Το ερώτημα αν το εκτιθέμενο ως «Λάβαρο της Επανάστασης» είναι το αυθεντικό ή αντίγραφο, αφορά κυρίως τους συλλέκτες και τους αρχαιολόγους. Δεν υπάρχει λόγος να μη είχε εκκλησιαστικό λάβαρο το καθολικό της Μονής το 1821. Αντί να συμβάλλω στην ανούσια φιλολογία περί λαβάρου, παραθέτω την αφήγηση ενός πρωταγωνιστή της Επανάστασης από την περιοχή Κλουκίνες Καλαβρύτων που εξηγεί ότι χωρίς ιερείς και ύφασμα για σημαίες δεν ξεκινούσε η επανάσταση:

«Οι καπεταναίοι όθεν των χωρίων Περιστεράς, Μεσορρουγίου και Σόλου εσύναξαν όλας τα παρθένας κόρας, έκαστος τας του χωρίου του, προς άς έδωσαν βαμβάκιον το οποίον έζανον, έκοψαν, ένεσαν και ύφαναν και έρραψαν εν μια και τη αυτη ημέρα, με το οποίον πανίον εκάστου χωρίου ο καπετάνιος έκαμε την σημαίαν του. Την επιούσαν άπαντες οι κάτοικοι των ανωτέρω χωρίων μικροί τε και μεγάλοι συνήλθον εις την εκκλησίαν και εγένετο λειτουργία. Μετά το τέλος της λειτουργίας έκαμαν παράκλησιν εις τον Ύψιστον, και μετά το τέλος αυτής έλαβον οι ιερείς εν τω χωρίω Περιστερά, ο μεν Οικονόμος το ευαγγέλιον εις τας χείρας του, άλλος δε τον σταυρόν και ο τρίτος, ήτοι ο Σπυρίδων ιερέυς, ο και Προεστόπουλος καλούμενος, εβάστα την σημαίαν εις την δεξιάν χείρα του, και ιστάμενοι κατά σειράν έψαλλον ενδεδυμένοι τας ιερατικές των στολάς [...]. Τότε ο Πάτζος πρώτος έκαμεν ενώπιον της αγίας εικόνας του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, της Υπεραγίας Θεοτόκου και του Προφήτου Προδρόμου τρεις γονυκλινώς μετανοίας, ησπάσθη αυτάς και μετά τον

⁹² «Τας σημαίας του δε όλας είχε [ο Κολοκοτρώνης] κατά σειράν εις την ράχην του βουνού, όπου ήταν όλα τα άλογα των καπεταναίων και αυτός ο ίδιος για να φαίνωνται από τον εχθρόν. Οι ιερείς εδιάβαζαν παράκλησιν ...», Φωτάκος, Απομνημ., 213, (Δερβενάκια).

ασπασμόν των αγίων εικόνων ησπάσθη και το ιερόν Ευαγγέλιον, τους κατά σειράν ισταμένους ιερείς, και ο τελευταίος, ήτοι ο Σπυρίδων ιερεύς Προεστόπουλος, συνάμα με τον ασπασμόν ενεχείρισε στον Πάτζο και την σημαίαν, την οποίαν άπαντες οι ένοπλοι εχαιρέτησαν δια τριών πυροβολισμών έκαστος. Μετά τον πυροβολισμόν έπραξαν και ούτοι ως ο Πάτζος. [...] Εξελθόντων του ιερού ναού, ο Πάτζος ενεχείρισε την σημαίαν εις τον Αργύριον Μυζήθραν, ικανότερον όντα δια σημαιοφόρον, όν συνώδευσαν πυροβολούντες έως του Πάτζου την οικίαν, και ούτως απήλθον να ετοιμασθώσι. Το αυτό τούτο εγένετο και εν τοις άλλοις δυσί χωρίοις Σόλου και Μεσορρουγίου. Την επιούσαν ετοιμασθέντων, οι ιερείς ενδεδυμένοι τας ιερατικάς των στολάς, έχοντες και το ιερόν ευαγγέλιον κ.λ.π., έψαλλον ως ανωτέρω προπορευομένων και κατόπιν τούτων παρηκολούθει η σημαία, ο Πάτζος, οι στρατιώται, οι γέροντες, τα παιδιά και άπαν το πάσης τάξεως γυναικείον φύλον, όπου έφθασαν έξωθεν του χωρίου μέχρι του ποταμού και εκείσε πάλιν έκαμαν και έτερον ασπασμόν. [...] Και ούτω οι μεν επανήλθον εις τας οικίας των, οι δε απήλθον δια τον αποκλεισμόν της Τριπόλεως. Ούτω πως συνέβη και εν τοις άλλοις χωρίοις.»⁹³

Για το ψευδές του ισχυρισμού ότι ο «μύθος του Λαβάρου» εμφανίζεται πολύ αργότερα από την Επανάσταση, αναφέρω ένα γαλλικό δημοσίευμα του 1830. Σύμφωνα με αυτό, η σημαία και ο σταυρός που ύψωσε ο Γερμανός στην Πάτρα παραδόθηκαν από τους Έλληνες στον Υγκ Πουκεβίλ. Αυτός τα μετέφερε αρχικά στη Ζάκυνθο και από εκεί τα παρέδωσε στον αδελφό του και αυτός στην Δούκισσα της Ανγκουλέμ (κόρη του Λουδοβίκου ΙΣΤ' και της Αντουανέτας). Αληθής ή όχι, η διήγηση δείχνει ότι από την εποχή της Επανάστασης εθεωρείτο αυτονόητο ότι χρησιμοποιήθηκαν θρησκευτικά σύμβολα κατά τα εναρκτήρια γεγονότα, ότι αυτά θεωρούνταν πολύτιμα και ότι υπήρχε τουλάχιστον η επιθυμία να είχαν διασωθεί.⁹⁴

B.1.2. Τα κύρια δομικά στοιχεία: Λαύρα – Γερμανός - Ευαγγελισμός

Μένει λοιπόν ως ουσιώδης και κύριος πυρήνας της υπόθεσης η τριάδα «Λαύρα – Γερμανός - Ευαγγελισμός». Προφανώς αν μόνο ένα από αυτά τα τρία αποδειχθεί πραγματικό, αρκεί μόνο του για να συνδέσει την Επανάσταση με τη θρησκεία. Και επειδή δύσκολα ανατρέπονται και τα τρία μαζί, συχνά επιστρατεύεται η νοηματική θόλωση που προανέφερα: τα κύρια γίνονται δευτερεύοντα και αντίστροφα, και η αντι-λαυρική κειμενογραφία μετατοπίζεται από το «συνέβη ή όχι στην Αγ. Λαύρα;» στο «πού συνέβη πρώτα;».⁹⁵

Παραμένοντας στα αντικειμενικώς κύρια δομικά στοιχεία της υπόθεσης, θα παραθέσω αρχικά κάποιες πληροφορίες περί της εορτής του Ευαγγελισμού.

B.2. Πότε είναι «του Ευαγγελισμού»;

Η εορτή του Ευαγγελισμού είναι το κύριο σημείο ενδιαφέροντος στα αντικληρικαλικά κείμενα άρνησης γιατί επανέρχεται ετησίως ως η ισχυρή συμβολική

⁹³ Φωτόπουλος Θ. Αθανάσιος, «Βιογραφία του αγωνιστού Αναγνώστη Γιαννοπούλου», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών (Καλάβρυτα, 1983), Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 11, Αθήνα, 1986. Ο οπλαρχηγός Γιαννόπουλος - Πάτζος καταγόταν από το χωριό Περιστέρα Καλαβρύτων. Αυτά τα χωριά, γνωστά και ως Κλουκίνες, κατά τον Α.Φραντζή ύψωσαν τη σημαία της Επανάστασης την 24 Μαρτίου. (Φραντζή, τ. Δ', σ. 179).

⁹⁴ Ανώνυμος, *Extrait d'un discours prononcé dans une société littéraire sur les événemens de la Grèce*, Dentu, 1830, Σημείωση 3.

⁹⁵ Για παράδειγμα: «Ποιος ύψωσε το λάβαρο;» Ριζοσπάστης, 25/3/ 2005, rizospastis.gr. Στην καταληκτική παράγραφο υιοθετεί το πρωτείο της Καλαμάτας.

σύνδεση της Επανάστασης με την θρησκεία. Γι' αυτό και με πρωτοβουλία του Κορδάτου είχε διαμορφωθεί ένας μύθος για δήθεν κοσμικό/πολιτικό εορτασμό της επανάστασης την πρωτοχρονιά.⁹⁶

Για την καλύτερη κατανόηση των όσων συνέβαιναν εκείνες τις μέρες και όσων πιθανώς παραλείπουν οι πηγές, αναφέρω μερικά στοιχεία του σχετικού εκκλησιαστικού τυπικού. Είναι προφανές ότι η Επανάσταση είχε έντονη τη θρησκευτική διάσταση, και ειδικά η κατά τόπους κήρυξή της έγινε υπό μορφή εκκλησιαστικού τελετουργικού. Έτσι, το τυπικό είναι πολύ συναφές με το θέμα μας.

Κατά την Εκκλησία η ημέρα (24ωρο) αρχίζει με τη δύση του ηλίου και λειτουργικά με τον Εσπερινό. Στις ενοριακές εκκλησίες κατά τη Σαρακοστή, και στα μοναστήρια καθημερινώς, ο Εσπερινός επεκτείνεται αρκετά μέσα στη νύχτα με το Απόδειπνο και το Μεσονυκτικό, και ακολουθεί ο Όρθρος. Το σχετικό με την εορτή του Ευαγγελισμού τυπικό αρχίζει από το πρωί της 24/3 με τα Προεόρτια, καθώς στην Ακολουθία περιλαμβάνονται τα Προοίμια της εορτής.⁹⁷ Το απόγευμα της 24/3 (έναρξη της 25/3 κατά την Εκκλησία) γίνεται ο Μικρός και Μεγάλος Εσπερινός της εορτής και ακολουθεί Αγρυπνία. Οι μεγάλες εορτές παρατείνονται με τη Σύναξη (συγκέντρωση των πιστών) που τελείται την επομένη (εν προκειμένω την 26/3) - οπότε τιμάται ένα σημαντικό θείο πρόσωπο της εορτής - και την Απόδοση (δηλαδή ολοκλήρωση) της εορτής, που συνήθως γίνεται μετά από οκτώ ημέρες. Κατ' εξαίρεση η Απόδοση του Ευαγγελισμού γίνεται στον Εσπερινό της 25/3 και η Σύναξις Αρχαγγέλου Γαβριήλ είναι η επομένη 26/3.⁹⁸ Έτσι, κατά το τυπικό ο Ευαγγελισμός καλύπτει το διάστημα από το πρωί της 24/3 έως τον Εσπερινό της 26/3. Οι λαϊκές λατρευτικές πρακτικές επίσης καλύπτουν περίπου το ίδιο διάστημα με κωδωνοκρουσίες, πορείες προς ναούς, περιφορά εικόνων, Αγρυπνίες κτλ. Λόγω αυτής της παράτασης της εορτής, αυτό που λαϊκά αναφέρεται ως «Ημέρα του Ευαγγελισμού», δεν σημαίνει απαραίτητα το ηλιακό-πολιτικό 24ωρο της 25 Μαρτίου (από μεσάνυχτα σε μεσάνυχτα) αλλά την επεκταμένη εκκλησιαστική εορτή. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τις έννοιες «Χριστούγεννα» και «Πάσχα».

Δεν έχουν τόση σημασία οι λεπτομέρειες του τυπικού – που μπορεί να έχει μεταβληθεί από τότε – καθώς είναι γνωστό ότι εκείνες τις μέρες και οι ιερείς αυτοσχεδίαζαν, συνδυάζοντας τα ιερατικά και τα πολεμικά καθήκοντα. Για

⁹⁶ Π.χ. Ριζοσπάστης, 25/3/2008 : «Έως τότε, όμως, την έκδοση του διατάγματος αυτού, στις 15.3.1838, η Εθνική Γιορτή είχε καθιερωθεί να γιορτάζεται την Πρωτοχρονιά», στο rizospastis.gr. ● Ο Κορδάτος (*Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, 1957, σ. 119, σημ. 1) ισχυρίστηκε ότι προ του Οθωνικού διατάγματος του 1838 η Επανάσταση εορταζόταν την πρωτοχρονιά, δηλαδή την επέτειο διακήρυξης της εθνικής ανεξαρτησίας από την Α' Εθνοσυνέλευση (1-1-1822). Αυτό όμως δεν τεκμηριώνεται με καμία πηγή, η δε παραπομπή του Κορδάτου είναι ψευδής. Παραπέμπει στο Λάμπρου Π. Σπυρίδων, *Τα Ελευθέρια. Λόγοι και άρθρα επί τη Εθνική Εορτή της 25 Μαρτίου*, 1911, σ. 511. Εκεί ο Λάμπρου δεν αναφέρει ότι «εορταζόταν» αλλά ότι «θα μπορούσε να εορτάζεται» η Επανάσταση την πρωτοχρονιά. Τον ισχυρισμό του Κορδάτου επαναλαμβάνει και ο Δασκαλάκης (σ. 30) παραπέμποντας στη μία και μοναδική περίπτωση (τοπικού) εορτασμού την πρωτοχρονιά, στο Μεσολόγγι το 1825. Αποφεύγει όμως να αναφέρει ότι εκεί εορτάστηκε ταυτόχρονα η επέτειος της λύσεως της πρώτης πολιορκίας του Μεσολογγίου (1-1-1823), πράγμα που αναφέρει σαφώς η πηγή όπου παραπέμπει (εφημερίδα «*Ελληνικά Χρονικά*» του Μεσολογγίου, 3-1-1825, σ. 2, διαθέσιμη στο διαδίκτυο από τη Βιβλιοθήκη Βεροίας). Στους μελετητές φαίνεται άγνωστος ο πρώτος πραγματικά «εθνικός» εορτασμός που οργάνωσε η προσωρινή κυβέρνηση στην Κόρινθο το Πάσχα του 1822 (βλ. § Α.10.2).

⁹⁷ «*Σήμερον της παγκοσμίου χαράς τά προοίμια, τήν προεόρτιον άσαι προτρέπεται, ...*».

⁹⁸ Πρωτ. Θεμιστοκλής Στ. Χριστοδούλου, «*Οι ακολουθίες του νυκθημέρου*», στο www.apostoliki-diakonia.gr

παράδειγμα, για την ημέρα του Ευαγγελισμού του '21 στην Τριφυλία αναφέρεται ότι:

«Η λειτουργία της 25 Μαρτίου δεν ήτο η συνήθης. [...] Ο πρωτοπαπάς Δημήτριος Τσώρης, μετά την θείαν λειτουργίαν, φορών την πολεμική στολήν του (φουστανέλλα, φέσι), πράγμα αντικανονικόν διά κάθε ιερουργούντα, ανεκοίνωσεν επισήμως εις όλους, ότι η ημέρα αυτή είναι απαρχή ελευθερίας δι' όλους τους Έλληνας. Επηκολούθησε η θεία μετάληψις των χωρικών, εις τους οποίους προέτρεψε να σφάζουν τα αρνιά και να καταλύσουν την νηστείαν αφού πρόκειται περί πραγματικής Λαμπρής. Η μυσταγωγία εκορυφώνετο την ώραν, κατά την οποίαν εξεδιπλώνετο η σταυροφόρος λευκή σημαία προσδεδεμένη επάνω εις μίαν κάλαμον.»⁹⁹

Βάσιμα μπορεί κανείς να φανταστεί ότι σ' εκείνον τον Ευαγγελισμό, εν μέσω Σαρακοστής και προ θρησκευτικού πολέμου, οι εκκλησιαστικές τελετές ήταν σχεδόν συνεχείς, ακόμα και στη διάρκεια της νύχτας και ειδικά στα μοναστήρια. Κάποιος μη ιδιαίτερα θρησκευόμενος που θα παρατηρούσε «αποστασιοποιημένος» αυτές τις μακρόσυρτες ακολουθίες, μπορεί και να μην καταλάβαινε ότι λεγόταν (ή ψαλλόταν) ενδιάμεσα κάτι επαναστατικό. Μπορούσε επίσης να το θεωρήσει ως κάτι αυτονόητο.

Οι μεταγενέστεροι μελετητές δεν λαμβάνουν υπόψη τους αυτά τα στοιχεία του εκκλησιαστικού και λαϊκού πολιτισμού όταν κάνουν ερμηνεία των πηγών, και έτσι οδηγούνται σε λάθος συμπεράσματα. Η μεν χρονική διαστολή του Ευαγγελισμού μπορεί να εξηγήσει πολλές χρονικές ανακρίβειες των πρωτογενών πηγών, οι δε συχνές εκκλησιαστικές τελετές εξηγούν τη σιωπή πολλών πηγών περί τα τελετουργικά.

B.3. Υπάρχουν επιχειρήματα υπέρ της άποψης «μύθος»;

Επειδή πολλοί έχουν συνδέσει την υπόθεση «μύθος Αγίας Λαύρας» με τον Πουκεβίλ, θα εξετάσω αρχικά αν υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι είναι μύθος η μεγάλη ομιλία του Γερμανού και τα λοιπά τελετουργικά στη Λαύρα που δημοσιεύει ο Πουκεβίλ. Επειδή ο συγγραφέας δεν αναφέρει ποτέ ακριβώς έγιναν αυτά, θα εξετάσω και το τρίτο δομικό στοιχείο της αφήγησης περί μύθου, δηλαδή αν μπορεί να έγιναν ή αποκλείεται να έγιναν «του Ευαγγελισμού». Δεν χρειάζεται νέα εκτενής ανασκόπηση των πρωτογενών πηγών γιατί αυτές έχουν μελετηθεί από πολλούς. Μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι οι αντι-λαυρικοί μελετητές του 20ού αιώνα έχουν εντοπίσει και δημοσιεύσει ό,τι μπορούσε να στηρίξει την άποψή τους.

Από τις σχετικά σύγχρονες αντι-λαυρικές μελέτες, θεωρώ άξιες λόγου τις προαναφερθείσες των Απ. Δασκαλάκη, Γ. Αναπλιώτη και Δ. Μιτάκη. Και οι τρεις παραθέτουν τις περισσότερες υπάρχουσες πηγές της εποχής τους. Πληρέστερη είναι η τρίτη, η οποία λαμβάνει υπόψη αρχειακό υλικό από διάφορα προξενεία, το οποίο έγινε γνωστό μετά τη δεκαετία του '70. Τουλάχιστον οι δύο πρώτοι μελετητές είναι προφανές ότι ανήκουν στην κατηγορία των τοπικιστών, και ειδικότερα ο Δασκαλάκης υπέρ της Μάνης και ο Αναπλιώτης υπέρ της Καλαμάτας. Το τοπικιστικό κίνητρο στην ιστοριογραφία του '21 είναι αρκετά παλαιό, αφού και ο Παπαρρηγόπουλος μιλάει για

⁹⁹ Κανελόπουλος Γ. Θεόδωρος, «Η Επαναστατημένη Τριφυλία κατά την τουρκοκρατίαν και το 1821», στο *Λεύκωμα Επαρχίας Τριφυλίας*, 1938, σ. 96. Αναφέρεται και στο Ιωάννης Δ. Μπουγάτσος, «Η Επαναστατημένη Τριφυλία ...», *Πελοποννησιακά – Παράρτ.* 31 (2014), σ. 625-650. Διαθεσιμο και στο aristomenismessinios.blogspot.gr

τις «τοπικές φιλοτιμίες» που περιέπλεξαν τα ιστορικά της Επανάστασης.¹⁰⁰ Οι Δασκαλάκης και Αναπλιώτης μπορούν σήμερα να θεωρηθούν ξεπερασμένοι, καθώς μετά από την εποχή τους έχουν προκύψει νέες πηγές για το θέμα. Σχολιάζω μερικά σημεία από τις εργασίες τους επειδή αυτά αναπαράγονται ακόμα και σήμερα από άλλους.

Ο Δασκαλάκης γράφει ότι δεν βρήκε κανένα έγγραφο που να τεκμηριώνει ως πραγματικά τα περί Αγ. Λαύρας, αλλά δεν επικαλείται και κάποιο σοβαρό τεκμήριο υπέρ του ότι δεν συνέβησαν. Για την μεγάλη ομιλία στην Ιστορία του Πουκεβίλ (Β', 332-337), θεωρεί ότι αυτή δεν συνέβη με επιχείρημα ότι ο Φρ. Πουκεβίλ «δεν θα κατάφερνε να καταγράψει τέτοια ομιλία ακόμα κι αν ήταν παρών και κρατούσε στενογραφημένα πρακτικά» (Δασκαλάκης, σ. 24). Ασφαλώς και δεν ήταν παρών στα γεγονότα ο Πουκεβίλ (όπως δεν ήταν και κανένας ιστοριογράφος), όμως φαίνεται ότι έλαβε πληροφορίες από άλλους που ήταν, με μηχανισμό παρόμοιο με αυτόν που εξετάσαμε στις ενότητες §Α.8 και §Α.9. Το επιχείρημα ότι δεν θα μπορούσε κάποιος να καταγράψει την ομιλία δεν μπορεί να θεωρηθεί σοβαρό διότι: Πρώτον, δεν είναι υποχρεωτικό να έγινε ακριβής καταγραφή της ομιλίας αλλά μπορεί να έγινε μια ελεύθερη απόδοση από μνήμη. Η εκφώνηση αυτής της ομιλίας δεν διαρκεί περισσότερο από 10 λεπτά. Ως εγκυκλοπαιδική γνώση αναφέρω ότι η στενογραφία υπήρχε τουλάχιστον από την πρόιμη βυζαντινή εποχή. Δεύτερον, μπορεί η ομιλία να ήταν γραμμένη από πριν. Όπως προανέφερα, ομιλίες γράφονταν για διανομή και ευρύτερη χρήση. Υπάρχει μάλιστα η μαρτυρία του Καστόρχη ότι την ομιλία που εκφώνησε ο Γερμανός την 25/3, εκφώνησε την ίδια μέρα και ο Ανδρέας Λόντος «προς τους συνεπαρχιώτας αυτού» (τους Αιγιώτες) πριν εκστρατεύσει προς την Πάτρα.¹⁰¹ Επομένως, από τον Δασκαλάκη δεν προκύπτει κάποια σοβαρή ένδειξη ότι η ομιλία δεν έγινε. Επαναλαμβάνω τη βεβαιότητά μου ότι ο Δασκαλάκης γνώριζε το δημοσίευμα της Con. αλλά το απέκρυψε γιατί του δημιούργουσε πρόβλημα.

Για την κατανόηση του Δασκαλάκη σημειώνω ότι δεν δείχνει αντι-κληρικαλική διάθεση. Αυτό που τον ενδιαφέρει κυρίως είναι να προβάλλει την πατρίδα του τη Μάνη, ισχυριζόμενος ότι εκεί κηρύχθηκε η Επανάσταση την 22 Μαρτίου (σ. 59) και αφού ενωρίτερα «το ηφαίστειον της Μάνης ήτο ώριμον να εξαπολύση εκ του κρατήρος του την επαναστατικήν λάβαν» (σ. 72). Πιστεύει ότι δεν συνέβησαν στη Λαύρα αυτά που αναφέρει ο Πουκεβίλ αλλά δέχεται ότι μερικά συνέβησαν στην Πάτρα υπό τον Γερμανό στις 25/3.

Πέρα από την ομιλία στον Πουκεβίλ, το βασικό επιχείρημα του Δασκαλάκη κατά του συνδυασμού «Αγία Λαύρα – 25 Μαρτίου» συνοψίζεται στη φράση «την 25^{ην} Μαρτίου ουδείς ευρίσκετο εις την Λαύραν». Επειδή δεν έχει κανένα σοβαρό τεκμήριο υπέρ αυτού του ισχυρισμού, επιχειρεί να τον στηρίξει με ένα φραστικό τέχνασμα: Θέτει τον ισχυρισμό αυτό ως δευτερεύουσα πρόταση μέσα σε μια μεγαλύτερη σύνθετη πρόταση, η οποία λέει ότι από την 23/3 ο Γερμανός και οι προεστοί της Αχαΐας βρισκόνταν γύρω από την Πάτρα. Γράφει στη σελ. 28:

¹⁰⁰ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία*, (1874), τ. Ε', σ. 782.

¹⁰¹ Γιανναροπούλου Ιωάννα, Επιτάφιος εις Χριστόδουλον Μελετόπουλον, *Πελοποννησιακά*, τομ. Ζ' (1969-1970), σελ. 405. «Και ο αοίδιμος μητροπολίτης Παλαιών Πατρών Γερμανός κρατών την σημαίαν του Σταυρού εις τας χείρας την 25 Μαρτίου του έτους 1821 εφώνησε εις τα παρακαλούντα αυτόν πνευματικά τέκνα, τα εσθίοντα άρτον οδύνης, "εγείρεσθε μετά το καθήσθαι οι εσθίοντες άρτου οδύνης". [Ψαλ., 126] ... Τον λόγον τούτον ειπών κατά συνεννόησιν και ο αοίδιμος Ανδρέας Λόντος την αυτήν ημερομηνίαν προς τους συνεπαρχιώτας αυτού, ήγειρεν αυτούς ...».

Πάντως την 25ην Μαρτίου ουδείς ευρίσκετο εις την Λαύραν για να κηρύξει την επανάστασιν, η οποία άλλωστε είχε κηρυχθή, και από της 23ης ο μεν Κολοκοτρώνης και ο Πετρόμπεης είχαν καταλάβει τας Καλάμας και επολιόρκουν τα φρούρια μέχρι Αρκαδίας, ο δε Γερμανός, ο Λόντος, ο Ζαΐμης και οι λοιποί αρχηγοί της Αχαΐας, μετά την κατάληψιν των Καλαβρύτων, επολιόρκουν το φρούριον των Πατρών.

Ως τεκμηρίωση, στο τέλος της όλης πρότασης προσαρτά μια χαώδη παραπομπή σε έξι συγγραφείς ταυτόχρονα, χωρίς να παραπέμπει σε συγκεκριμένες σελίδες αλλά σε ολόκληρα κεφάλαια. Η παραπομπή είναι η ακόλουθη:

Σπ. Τρικούπη [Ιστορία, έκδ. 1888] τ. Α', σ. 48 κ.ε. και 57 κ.ε. - Π. Π. Γερμανού [έκδοση 1837] σ. 38 κ.ε. - Αμβρ. Φραντζή [Επιτομή, 1839] τ. Α', σ. 322 κ.ε. και τ. Β' σ. 171 κ.ε. - Ιω. Κολοκοτρώνη, Ελληνικά υπομνήματα, σ. 4. - Μ. Οικονόμου, [Ιστορία, β' έκδ. 1957] τ. Α', σ. 60 κ.ε. - Ν. Σπηλιάδου [Απομνημονεύματα, 1851, τ. Α'], σ. 58 κ.ε.

Τα συνεχή «κ.ε.» (= και εξής), δείχνουν την αδυναμία του συγγραφέα να υποδείξει κάτι συγκεκριμένο, βάζοντας τον αναγνώστη να ψάχνει σε δεκάδες σελίδες. Αν μπει κανείς στον κόπο να εξετάσει τις πηγές αυτές (δηλαδή ολόκληρα κεφάλαια), θα δει ότι καμία δεν στηρίζει αυτόν τον ισχυρισμό. Ιδιαίτερα ο Γερμανός δεν αναφέρει ότι ήταν στην Πάτρα στις 23/3, όπως ψευδώς ισχυρίζεται ο Δασκαλάκης. Ούτε ο Τρικούπης αναφέρει την ακριβή ημερομηνία της άφιξης του Γερμανού στην Πάτρα (ίσως δεν την γνώριζε), ούτε ο Ι. Κολοκοτρώνης αναφέρει κάτι, ούτε ο Μ. Οικονόμου. Μάλιστα ο τελευταίος επιβεβαιώνει την κήρυξη της Επανάστασης την 25 Μαρτίου¹⁰². Αντίθετα με τον ισχυρισμό Δασκαλάκη, οι περισσότερες πηγές δεν αναφέρουν ότι οι Γερμανός-Λόντος-Ζαΐμης «επολιόρκουν το φρούριον των Πατρών» πριν την 25 Μαρτίου. Αλλά ούτε και επιβεβαιώνεται ότι τα Καλάβρυτα είχαν καταληφθεί στις 23 Μαρτίου. Μόνον ο Φραντζής δίνει μια σοβαρή ένδειξη ότι στις 23/3 ο Γερμανός μπορεί να ήταν στα Νεζερά, το οποίο όμως δεν αποκλείει να ήταν στην Αγία Λαύρα στις 24 ή 25 Μαρτίου. Τα Νεζερά είναι περίπου στη μέση της διαδρομής Καλάβρυτα – Πάτρα, και η μετακίνηση Νεζερά-Καλάβρυτα μπορούσε να γίνει σε μερικές ώρες. Ο ανωτέρω ακραίος ισχυρισμός ότι «ουδείς ευρίσκετο», χρησιμοποιείται σαν αξίωμα στη σύγχρονη χύδην αντι-λαυρική αρθρογραφία.¹⁰³

Για να υποστηρίξει ότι η ύψωση της σημαίας και η δοξολογία δεν μπορεί να έγιναν στην Αγ. Λαύρα στις 25 Μαρτίου, ο Δασκαλάκης κάνει αυθαίρετες ερμηνείες της σειράς της αφήγησης του Πουκεβίλ, και αυθαίρετες μετατροπές ημερομηνιών. Συγκεκριμένα: Μετά από τη δοξολογία (“Te Deum”) και τη μεγάλη ομιλία στην Αγ. Λαύρα (σε απροσδιόριστες ημερομηνίες) ο Πουκεβίλ (στο Β', 337) αναφέρει μια

¹⁰² Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, 1873. Η σχετική σελίδα είναι η 87. Ο ίδιος στη σ. 88 αναφέρει: «Και ούτω την ημέραν ταύτην της 25 Μαρτίου 1821 ακριβώς ευρέθησαν άπαντες εις τας επαρχίας, εις τας οποίας έκαστος ανήκεν, η σημαία του σταυρού υψώθη συγχρόνως παντού ...» και στη σ. 99: «Προϊόντος δε του Μαρτίου, επέστη και η κλητή ημέρα της 25 αυτού, και το κήρυγμα της επαναστάσεως διεσαλπίσθη και εκ Πελοποννήσου...».

¹⁰³ Για παράδειγμα, Νίκος Δήμου, *Μιλώντας μ' έναν αγανακτισμένο νέο για επαναστάσεις*, Πατάκης, Αθήνα, 2013, κεφ. 9. «Η επιστημονική ιστορική έρευνα έχει αποδείξει πως κρυφό σχολειό δεν υπήρξε ποτέ, η επίσημη Εκκλησία αφόρισε και πολέμησε την Επανάσταση, **κανείς δεν ήταν στην Αγία Λαύρα στις 25 Μαρτίου του '21!**». Στο books.google.gr

επιστολή που έστειλε ο Άγγλος πρόξενος P. Green προς την Κων/πολη από «30 Μαρτίου» (δεν διευκρινίζει Ημερ/γιο). Ο Δασκαλάκης (σ. 25, 26) αυθαίρετα συμπεραίνει ότι αυτή η ημερομηνία είναι η 18/30 Μαρτίου και επομένως, κατά την άποψή του, όλες οι τελετές που προαναφέρει ο ΦΠ πρέπει να συνέβησαν πριν τις 18 Μαρτίου, επειδή υποτίθεται ο ΦΠ γράφει με χρονολογική σειρά. Θα έπρεπε όμως να είχε προσέξει ότι σε κάποιες περιπτώσεις ο ΦΠ – μάλλον βασισμένος σε ελληνικές πηγές - αναφέρει ημερομηνίες Παλαιού Ημ/γίου χωρίς να το διευκρινίζει. Για παράδειγμα, στη σελ. Β' 321 αναφέρει ότι οι ταραχές στην Πάτρα άρχισαν την «20 Μαρτίου», το οποίο αληθεύει μόνο με το Π. Ημ.

Η αποστολή ταχυδρόμου από «30 Μαρτίου» είναι μια παράπλευρη και κάπως αόριστη πληροφορία που καταγράφει ο ΦΠ, με τρόπο που δείχνει ότι μάλλον πρόκειται για Παλαιό Ημ/γιο. Τη συσχετίζει με τη μαζική φυγή κατοίκων από την Πάτρα για λόγους ασφαλείας, κάτι που γνωρίζουμε ότι συνέβη μετά τις πρώτες ταραχές. Επομένως, αν είναι ορθός ο συσχετισμός με τη φυγή, δεν μπορεί η «30 Μαρτίου» του Πουκεβίλ να είναι η 18η του Π. Ημ., αφού τότε στην Πάτρα δεν είχε συμβεί ακόμη κάτι. Αλλά και αν υποτεθεί ότι πρόκειται για ημερομηνία 18η Μαρτίου Π. Ημ., αυτό δεν έχει σημασία για την υπόλοιπη αφήγηση περί Καλαβρύτων, αφού ο ΦΠ αναφέρει αυτό το περιστατικό στο τέλος του οικείου κεφαλαίου, χωρίς να το συνδέει με τα Καλάβρυτα (αντίθετα, το συνδέει με την ιστορία των Περσικών Πολέμων!).

Σε άλλες περιπτώσεις όμως, ο Δασκαλάκης αρνείται τη χρονική σειρά της αφήγησης του Πουκεβίλ, ακόμα και όπου αυτή είναι εμφανής, όπως στις επίμαχες σελίδες 325 έως 337 του Β' τόμου. Εκεί οφείλουμε να δεχθούμε ότι τα γεγονότα παρατίθενται με χρονική σειρά, αφού δεν προκύπτει κάτι διαφορετικό από άλλες πηγές ή από τη λογική. Εκεί λοιπόν, πριν από το *Te Deum* και την ομιλία στην Αγ. Λαύρα, ο ΦΠ αναφέρει λεπτομέρειες της εξέγερσης των Καλαβρύτων, όπως ότι οι Έλληνες συνέλαβαν τον καδή και τον βοεβόδα και περιόρισαν τους Τούρκους σε μερικά σπίτια (Β', 329). Αυτή η εξέγερση των Καλαβρύτων είναι σίγουρο ότι άρχισε το νωρίτερο την 20ή Π.Ημ. και ασφαλώς όχι πριν τη 18η Μαρτίου (βλ. κατωτέρω § Β.4). Άρα, το *Te Deum* και οι λοιπές τελετές έγιναν στα Καλάβρυτα λίγες μέρες μετά την 20ή Μαρτίου.

Άλλο ένα παράδειγμα επιλεκτικής ερμηνείας πηγών από τον Δασκαλάκη είναι το εξής: Τη θετική μαρτυρία του Κανέλλου Δεληγιάννη την απορρίπτει με την αιτιολογία ότι αυτός δεν ήταν στα Καλάβρυτα αλλά στην Γορτυνία, και ότι έγραψε (για την ακρίβεια δημοσίευσε) τα απομνημονεύματά του το 1854 «εις εποχήν κατά την οποίαν είχαν πλέον καθιερωθή οι περί Λαύρας θρύλοι» (Δασκαλάκης, σ. 21). Αντίθετα, τον Σπ. Τρικούπη που επίσης δεν ήταν παρών και δημοσίευσε την Ιστορία του στο Λονδίνο το 1857, τον θεωρεί αξιόπιστο (σ. 27), επειδή βεβαίως αυτός δεν αναφέρει τους «καθιερωμένους θρύλους». Αυτή η απαξιοτική μεταχείριση του Δεληγιάννη ως πηγής γίνεται και από άλλους ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα (π.χ. στην Ιστ. Ελλ. Έθνους, τ. ΙΒ', σ. 83) επειδή είναι από τους λίγους πρωταγωνιστές που μαρτυρούν τα γεγονότα της Λαύρας. Θα δούμε στο § Β.4 ότι η μαρτυρία του Δεληγιάννη έχει μεγάλη αποδεικτική σημασία.

Ο Δασκαλάκης εξυπηρετείται από τη χρονική ασάφεια του Πουκεβίλ για να ισχυριστεί ότι τα γεγονότα της Λαύρας είναι μεν αληθή, αλλά συνέβησαν πριν την 25/3 και συγκεκριμένα στα μέσα Μαρτίου, όταν ο Γερμανός και οι προεστοί

αναμφισβήτητα πέρασαν από τη Μονή. Το ενδιαφέρον είναι ότι στην υποσημείωση της σελ. 24 θέτει τις βάσεις για την πλήρη ανατροπή του ισχυρισμού περί μύθου, γράφοντας ότι «*Τινά εκ των υπό του Φρ. Πουκεβίλ αφηγουμένων, ως η ευλογία των πολεμιστών, ο αγιασμός της σημαίας, η άφεσις των αμαρτιών των αγωνιστών, η απαλλαγή των από της νηστείας της Μ. Τεσσαρακοστής κλπ, εγένοντο πράγματι, ουχί όμως εν Λαύρα, αλλ' εν Πάτραις*». Σ' αυτά που «εγένοντο πράγματι» μπορούμε να προσθέσουμε και τη μεγάλη ομιλία, αφού δεν υπάρχει κανένας λόγος να μη συνέβη και αυτή μαζί με τα υπόλοιπα. Πού όμως συνέβησαν αυτά; Υπάρχουν μαρτυρίες ότι κάποιες τελετές έγιναν και στην Πάτρα όταν εισήλθε ο ΠΠΓ, αλλά αυτές οι περιγραφές είναι πολύ συνοπτικές. Πιθανότατα εκεί δεν έγινε κάτι πομπώδες από αυτά που περιγράφει ο ΦΠ. Ο Δασκαλάκης δεν διερωτάται γιατί όλα αυτά που θεωρεί ότι συνέβησαν στην Πάτρα, δεν μνημονεύονται αναλυτικά από κανέναν, παρ' ότι εκεί θα υπήρχε πλήθος αυτοπτών μαρτύρων (μαζί και αρκετοί πρόξενοι, περιλαμβανομένου του Υγκ Πουκεβίλ). Επειδή λοιπόν παραμένει απλή εικασία το ότι συνέβησαν στην Πάτρα, η μακροσκελής (130 σελίδων) πραγματεία του Δασκαλάκη ουσιαστικά δεν προσφέρει καμία σοβαρή στήριξη στον ισχυρισμό περί «μύθου». Αντίθετα, αν οι συλλογισμοί του είναι (όπως φαίνεται) λανθασμένοι, **συνεπάγεται ότι τα γεγονότα έγιναν όχι στην Πάτρα αλλά στη Λαύρα, όπως τα αναφέρει ο Πουκεβίλ**. Αυτός ίσως είναι ο λόγος που πολλοί άκρως αντι-λαυρικοί (όπως ο Κρεμμυδάς) δεν παραπέμπουν καθόλου στον Δασκαλάκη.

Αναλυτική παράθεση των πρωτογενών πηγών κάνει και ο Καλαματιανός αντι-λαυρικός Γιάννης Αναπλιώτης (1969), σε μια εργασία περίπου 140 σελίδων.¹⁰⁴ Είχε δημοσιεύσει παρόμοια εργασία και το 1968, εκδοθείσα από την Ιερά Μητρόπολη Μεσσηνίας, στην οποία εκθέτει και το ιστορικό της αντιπαράθεσης Καλαβρύτων-Καλαμάτας για τα πρωτεία στην Επανάσταση. Και ο Αναπλιώτης δεν φαίνεται να βρήκε κάποιο σημαντικό τεκμήριο περί μύθου και καταλήγει να συνάγει «εξ αποσιωπήσεως» ότι ο Γερμανός βρισκόταν στον Ομπλό από τις 23 Μαρτίου και περίμενε να έλθει η 25 για να μπει στην Πάτρα (Αναπλιώτης, 1969, σ. 70). Σε περιπτώσεις όπως η παρούσα το «επιχείρημα εξ αποσιωπήσεως» (*argumentum ex silentio*) μπορεί να έχει κάποια βαρύτητα μόνο αν δεχτούμε ότι οι χρονικογράφοι της Επανάστασης και γνώριζαν και ήθελαν να καταγράψουν τις τελετές που έγιναν στην Αγία Λαύρα.¹⁰⁵ Όμως από άλλες συναφείς σιωπές φαίνεται ότι πολλοί είτε δεν γνώριζαν είτε δεν ήθελαν να καταγράψουν διάφορα γεγονότα, ακόμα και σημαντικότερα από ομιλίες ρουτίνας. Για παράδειγμα, ελάχιστοι (ίσως μόνον ένας) πρωταγωνιστές αναφέρουν με κάποια ακρίβεια την ημέρα που απελευθερώθηκαν τα Καλάβρυτα και το Αίγιο (Μιτάκης, σ. 29-31 και 87-88 αντίστοιχα).

Η συνεχής παραμονή του Γερμανού από τις 23 έως τις 25 Μαρτίου στη Μονή Ομπλό είναι ένα σενάριο με πολύ μικρή πιθανότητα και αμυδρά τεκμηρίωση. Αν είχε συμβεί, θα ήταν πασίγνωστο στις πρωτογενείς πηγές λόγω της γειννίας της Μονής με την Πάτρα και λόγω των χιλιάδων ατόμων που θα υπήρχαν εκεί. Εξ όσων γνωρίζω δεν υπάρχουν τέτοιες αναφορές. Όταν αργότερα (πιθανότατα τον Δεκαπενταύγουστο) ο ΠΠΓ τέλεσε στον Ομπλό Θεία Λειτουργία, την παρακολούθησαν άνω των 4.000 πιστών και η είδηση έκανε σχεδόν το γύρο της

¹⁰⁴ Αναπλιώτης Γιάννης, *Αγία Λαύρα, Καλάβρυτα (Ιστορία και Μύθος)*, Καλαμάτα, 1969.

¹⁰⁵ Για τις προϋποθέσεις ισχύος των “επιχειρημάτων εξ αποσιωπήσεως” στην ιστορική έρευνα, βλ. Martha C. Howell & W. Prevenier (2001) *Reliable Sources: An Introduction to Historical Methods*, Cornell University Press, σ. 73, 74. όπως συνοψίζονται στο λήμμα “Argument from silence” της αγγλικής Wikipedia. Πρόσβαση 30/7/2017.

Ευρώπης.¹⁰⁶ Μπορώ να υποθέσω ότι αν τυχόν υπήρχαν μερικές πηγές που να περιέγραφαν πανηγυρική κήρυξη της Επανάστασης στη Μονή Ομπλού από τον Γερμανό την 25 Μαρτίου, πιθανότατα σήμερα κάποιος θα υποστήριζαν ότι αυτό είναι μύθος επειδή εκείνη την ημέρα ο Γερμανός, σύμφωνα με τον Πουκεβίλ, βρισκόταν στην Αγία Λαύρα.

Στον Αναπλιώτη βρίσκουμε και μια παρερμηνεία που χρησιμοποιείται ευρέως. Είναι η φράση του Σπ. Τρικούπη «*ψευδής είναι η εν Ελλάδι επικρατούσα ιδέα, ότι εν τη μονή της αγίας Λαύρας ανυψώθη κατά πρότον η σημαία της ελληνικής επαναστάσεως*» (υπογράμμιση δική μου). Αυτό είναι ό,τι πλησιέστερο κατάφερε να βρεί ο Αναπλιώτης σε πρωτογενή πηγή που να μοιάζει με άρνηση της τελετής στην Αγία Λαύρα. Στην πραγματικότητα, από τη φράση του Τρικούπη προκύπτει **το αντίθετο** συμπέρασμα: Ο Τρικούπης φαίνεται να γνωρίζει ότι κάτι συνέβη στην Αγ. Λαύρα, όπως ανέφερε στον επικήδειο για τον Ανδρέα Ζαΐμη, απλά εξηγεί ότι δεν ήταν το εναρκτήριο της Επανάστασης. Αν πίστευε ότι δεν συνέβη τίποτα, πλεονάζει το «*κατά πρότον*». Ενδεχομένως ο Μεσσολογγίτης Τρικούπης δέχτηκε κάποιες οχλήσεις μετά τον επικήδειο και δεν θέλησε να εμπλακεί στην καυτή αντιπαράθεση των Πελοποννησίων για τα επαναστατικά πρωτεία. Με διπλωματικό τρόπο απέφυγε να εξηγήσει πού και πότε θεωρεί ότι συνέβη το «*κατά πρότον*».

Από εργασίες όπως του Δασκαλάκη και του Αναπλιώτη, μπορούμε κι εμείς να συμπεράνουμε «εξ αποσιωπήσεως» (που εδώ σχεδόν αποτελεί απόδειξη) ότι αν υπήρχαν σοβαρές ενδείξεις ή τεκμήρια περί μύθου θα τις είχαν παρουσιάσει, αφού και γνώριζαν τις πηγές, και ενδιαφέρονταν ζωηρά για την υπόθεση. Στην πραγματικότητα όμως δεν υπάρχει «αποσιώπηση» αλλά αντίθετα υπάρχουν και θετικές μαρτυρίες για την τελετή στην Αγ. Λαύρα την 24 ή 25 Μαρτίου, όπως θα δούμε στην ενότητα Β.4.

B.3.1. *Η σιωπή του Γερμανού*

Η μη αναφορά από τον ΠΠΓ γεγονότων την 25/3 στην Αγ. Λαύρα, χρησιμοποιείται σαν σοβαρό επιχείρημα από πολλούς αντι-λαυρικούς. Μερικοί μάλιστα, βέβαιοι ότι η μεγάλη μάζα δεν διαβάζει τέτοιες πρωτογενείς πηγές, ψευδώς ισχυρίζονται ότι ο ΠΠΓ δήθεν γράφει ότι στις 25 Μαρτίου ήταν στα Νεζερά ή κάπου αλλού.¹⁰⁷ Ψευδή επίκληση των απομνημονευμάτων κάνει και ο Απ. Δασκαλάκης, προσθέτοντας ότι «[ο Γερμανός] αφίνει να εννοηθή σαφώς ότι ουδέποτε έλαβε χώραν [η τελετή στη Λαύρα]» (Δασκαλάκης, σ. 17). Σ' αυτόν τον υπερβολικό ισχυρισμό προσαρτά μια μακροσκελή παραπομπή από 18 σειρές κειμένου, όπου αναφέρει οτιδήποτε άλλο εκτός από το σημείο που υποτίθεται «*αφίνει να εννοηθή σαφώς*» αυτό που ισχυρίζεται.

Εξήγησα προηγουμένως (§Α.10.2) ότι τα απομνημονεύματα του ΠΠΓ γενικώς είναι ελλειπτικά γιατί ουσιαστικώς είναι πρόχειρες σημειώσεις. Ειδικά για τις κινήσεις του ιδίου μεταξύ 23 και 25 Μαρτίου, τα απομνημονεύματα αποδεικνύονται και ανακριβή.

¹⁰⁶ Αναφέρεται στην Con. της 5 Νοεμ. 1821, σ. 2, ληφθείσα από Νυρεμβέργη την 29 Οκτ. και αρχική προέλευση το Augsburg την 30-10-1821. Ως ημερομηνία τέλεσης αναφέρεται η 27 Αυγούστου, πιθανότατα Ν.Ημ., αν και δεν το διευκρινίζει. Η ίδια ειδηση αναπαρήχθη στη *Gazzetta di Firenze* την 22/11/1821, σ. 3.

¹⁰⁷ Για παράδειγμα, Β. Κρεμμυδάς, *Lifo*, 23-3-2016: «Ο ίδιος ο Γερμανός, άλλωστε, στα απομνημονεύματά του αναφέρει ότι την ημέρα εκείνη [25/3/1821] βρισκόταν σε άλλο χωριό.»

Για τις επίμαχες ημέρες γράφει ο Γερμανός (αναφέρει τον εαυτό του σαν τρίτο πρόσωπο):

Βλέποντες δε οι Πατραίοι Έλληνες, ότι πλέον δεν επιδέχεται θεραπείαν το πράγμα, [...] έγραψαν δε εις τα Νεζερά προς τον Π.Π., [...] να προφθάση εις βοήθειαν, ότι κινδυνεύει όλη η πόλις. Όθεν αμέσως ο Π.Π. και ο Ανδρέας Ζαΐμης έγραψαν προς τους Καπιταναίους Κουμανιώτας να τρέξουν, με όσους ανθρώπους έχουν. Την δε επιούσαν ημέραν εκίνησαν και αυτοί [Γερμανός και Ζαΐμης], έχοντες περίπου πεντακοσίουσ στρατιώτας, και εμβήκαν εις τας Πάτρας.¹⁰⁸

Δεν αναφέρει πότε έγιναν αυτά αλλά στο ίδιο κείμενο, λίγο πριν από αυτή την παράγραφο, υπάρχει ως *terminus post quem* η 21 Μαρτίου. Από τον Ζαΐμη μαθαίνουμε ότι η ειδοποίηση από τους Πατρινούς έφτασε στα Νεζερά τα μεσάνυχτα της 22 προς 23 Μαρτίου.¹⁰⁹ Δεν πρέπει να σπεύσει κανείς να αντιληφθεί από την περιγραφή του Γερμανού ότι μπήκαν στην Πάτρα *την επιούσαν* (δηλαδή την 24 Μαρτίου). Από τις περισσότερες πηγές γνωρίζουμε ότι Γερμανός και προεστοί εισήλθαν στην Πάτρα την 25/3, και μάλιστα μετά το απόγευμα. Ο ίδιος ο Ζαΐμης λέει ότι μπήκαν στην Πάτρα την 25η. Ο όρος «*επιούσα*» μπορεί να αναφέρεται μόνο στο «*εκίνησαν*» ενώ ο χρόνος που «*εμβήκαν*» να μένει απροσδιόριστος. Δεν είναι σαφές ποια ώρα της ημέρας εκίνησαν, και αν πήγαν κατ' ευθείαν στην Πάτρα ή πήγαν πρώτα στα Καλάβρυτα. Τα Νεζερά απέχουν από την Πάτρα 4,5 έως 6 ώρες (βλ. §B.6). Αν εκίνησαν το πρωί της 24/3 τότε θα έπρεπε να είχαν μπει στην Πάτρα περί το μεσημέρι (ή έστω το βράδυ για λόγους ασφαλείας), κάτι που δεν επιβεβαιώνεται από καμία αξιόπιστη πηγή. Το σενάριο να αναχώρησαν από τα Νεζερά το πρωί της 24/3 αλλά να έμειναν έξω από την Πάτρα μέχρι το βράδυ της 25/3 φαίνεται πάλι απίθανο. Δεν είχαν λόγους να περιμένουν στα περίχωρα της Πάτρας ούτε αυτό ταιριάζει στην εικόνα βιασύνης που περιγράφει ο ΠΠΓ. Ο Γερμανός δεν ήταν με μια ολιγομελή ομάδα αλλά συνοδευόταν από έναν μικρό στρατό από προεστους, ιερωμένους και ενόπλους, με πολλά υποζύγια και αποσκευές. Αν βρισκόταν έξω από την Πάτρα την παραμονή του Ευαγγελισμού, αυτό θα είχε γίνει πολύ γνωστό και θα αναφερόταν από πολλούς. Η περιγραφή του ΠΠΓ είναι συμβατή με τις πηγές μόνο αν αναχώρησαν από τα Νεζερά «*την επιούσαν*» 24/3, πήγαν στα Καλάβρυτα, και μετά στην Πάτρα την 25/3.

Εδώ ασφαλώς υπάρχει μια ασάφεια του Γερμανού που μπορεί να είναι σκόπιμη, και μάλλον σχετίζεται και με τη γενικότερη λακωνικότητα των ελληνικών πηγών για τα της Αγ. Λαύρας και Καλαβρύτων.

Πέρα από αυτά που ανέφερα στην § A.10.2 για τα απομνημονεύματα, μπορούμε να υποθέσουμε μερικούς ακόμα πιθανούς λόγους για το ότι ο ΠΠΓ (και άλλοι) αποσιωπά την κήρυξη της Επανάστασης στην Αγία Λαύρα:

α) Την εποχή που έγραφε ή έστω τηρούσε το χειρόγραφο με τα απομνημονεύματα, είχε ήδη επιπέσει στην Πελοπόννησο ο Ιμπραήμ και η έκβαση της Επανάστασης φαινόταν αβέβαιη. Έτσι, ο Γερμανός δεν ήθελε να ενοχοποιήσει το μοναστήρι ως αρχηγείο της Επανάστασης, γιατί στην περίπτωση που τα γραπτά του γίνονταν γνωστά στους μουσουλμάνους, θα υπήρχαν αντίποινα (τα οποία τελικά δεν αποφεύχθηκαν).

β) Οι σιωπές γύρω από την κατάληψη των Καλαβρύτων μπορεί να εξηγούνται με την εξής λογική υπόθεση: Ο Γερμανός διαπραγματεύτηκε με τους Τούρκους για την

¹⁰⁸ Γερμανός, *Απομνημονεύματα*, (1900), σ. 30.

¹⁰⁹ Δρούλια Λουκία, Η οικογένεια Ζαΐμη ως τα 1840, *Επετηρίς Καλαβρύτων*, 1969, σ. 8. Αναφέρεται στο Μιτάκης, σ. 34.

παράδοσή τους, ή τουλάχιστον η παράδοση να έγινε υπό την επίβλεψη του (βλ. § Β.4). Γράφει ότι οι Τούρκοι «μετά ολίγων ημερών ανθίστασιν παρεδόθησαν με συνθήκας» (σ. 31), αποφεύγοντας και πάλι να αναφέρει πότε, ενώ το γνώριζε με ακρίβεια. Κατά την Επανάσταση, τέτοιες συμφωνίες παράδοσης επισφραγίζονταν με βαρείς θρησκευτικούς όρκους των ηγετών και επίκληση της «μπέσας», αλλά συχνά παραβιάζονταν από τον ανεξέλεγκτο όχλο και τους ατάκτους οπλοφόρους που διψούσαν για λάφυρα και εκδίκηση. Για την περίπτωση των Καλαβρύτων, υπάρχει η πληροφορία ότι αρχικά τηρήθηκε η συμφωνία, κάποιοι Τούρκοι έφυγαν ελεύθεροι, αλλά σε διάστημα μερικών μηνών έγινε σταδιακή εξόντωση όσων Τούρκων ήταν κρατούμενοι. Από περιγραφή του φιλέλληνα Μ. Raybaud προκύπτει ότι οι προεστοί των Καλαβρύτων και «ο επίσκοπος» (δεν αναφέρει ποιός) ήταν εγγυητές της ασφάλειας των κρατουμένων και τους προστάτευαν από κάποιους που ήθελαν να τους σκοτώσουν. Αυτό όμως δεν το κατάφεραν για πολύ.¹¹⁰ Ενδεχομένως λοιπόν οι 24 και 25 Μαρτίου, οι πιο πιθανές ημέρες συνθηκολόγησης των Τούρκων, να συνδέονται και με παρασπονδίες, με τις οποίες τουλάχιστον ο ιεράρχης Γερμανός δεν θα ήθελε να συνδεθεί το όνομά του, ειδικά μάλιστα πριν απελευθερωθεί οριστικά η Πελοπόννησος. Αυτός μπορεί να είναι ένας σοβαρός λόγος για τον οποίο προτίμησε να μην καταγράψει την παρουσία του εκείνες της ημέρες στα Καλάβρυτα.

γ) Ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε' εκτελέστηκε με την τυπική κατηγορία ότι (μεταξύ άλλων) «συμμετέσχε πασών των βιαιών πράξεων, άς τινες υπήκοοι πεπλανημένοι έπραξαν εκεί [εις Πελοπόννησον] και εις την επαρχίαν των Καλαβρύτων»¹¹¹. Είναι λογικό ότι ο ΠΠΓ δεν ήθελε να δικαιώσει τον σουλτάνο για την εκτέλεση του πατριάρχη και θείου του, ούτε να επιρριφθούν ευθύνες στον ίδιο για την εκτέλεση του πατριάρχη και των άλλων επισκόπων.

Τη σκόπιμη σιωπή του Γερμανού γύρω από γεγονότα όπου εμπλέκεται προσωπικά, παρατηρεί και ο Τ. Γριτσόπουλος, δίνοντας ως εξήγηση το κρυπτικό «*Η σωφροσύνη υπερνικά το πάθος και η σιωπή την κατάκρισιν.*»¹¹²

B.3.2. Γιατί στην Αγία Λαύρα;

Κανείς από όσους ισχυρίζονται ότι την 25/3 ο Γερμανός ήταν «κάπου αλλού» δεν έθεσε το ερώτημα «γιατί τότε ο μύθος έχει σκηνικό τη Λαύρα;». Αν δεχτούμε ότι ο Φρ. Πουκεβίλ είναι ο πρωτεργάτης του μύθου, και δεδομένου ότι αναφέρει στην Ιστορία του ότι ο ΠΠΓ διανυκτέρευσε έξω από την Πάτρα το βράδυ της 25 προς 26 Μαρτίου, τότε θα αναμενόταν να επιλέξει ως σκηνικό είτε κάποιο από τα μοναστήρια της περιοχής Νεζερών, είτε τις Μονές Ομπλού και Μπαμπιώτη κοντά στην Πάτρα, είτε και κάποιον ναό αυτών των περιοχών. Ούτως ή άλλως ο Πουκεβίλ αναφέρει μια σύντομη τελετή σε ένα ναύδριο πριν την είσοδο στην Πάτρα. Ο ίδιος αναφέρει ότι ο Γερμανός, «είχε μεταβή εις Νεζερόν» (s'était rendu à Nezeros)¹¹³ πριν κατέβη από τα ορεινά στην Πάτρα, επικεφαλής χιλιάδων χωρικών:

¹¹⁰ Raybaud Maxime, *Memoires sur la Grece*, Paris, 1824, A, 365. Ο Raybaud πέρασε από τα Καλάβρυτα τον Αύγουστο του 1821, οπότε βρήκε κάποιους Τούρκους σε κατ' οίκον περιορισμό. Αναφέρει ότι αυτοί σκοτώθηκαν αργότερα.

¹¹¹ Φιλήμων, *Δοκίμιον*, Γ' 444. Στο <https://anemi.lib.uoc.gr>

¹¹² Γριτσόπουλος Τάσος, *Ιστοριογραφία του Αγώνος, Μνημοσύνη*, 3 (1970-71), σ. 42.

¹¹³ Φ. Πουκεβίλ, *Ιστορία* (ελλ. (1890), Β', 181, γαλλ. (1825) Β', 348). Σ' αυτό το σημείο ο ΦΠ δεν εξηγεί πότε συνέβησαν αυτά. Όμως πιο κάτω (ελλ. Β' 183, γαλλ. Β' 354, 355), βασει του ημερολογίου του Υγκ Π. αναφέρει ότι η είσοδος στην Πάτρα έγινε τα χαράματα της 26/3/1821 (Π.Ημ.).

«Όντως ο Γερμανός, όστις είχε μεταβή εις Νεζερόν, κόμην κειμένην κατά την είσοδον του μεσημβρινού στενού των Καλαβρύτων, κατήλθεν εκ του Παναχαϊκού επί κεφαλής δέκα χιλιάδων χωρικών, άμα μαθών την εν Πάτρας επανάστασιν.»

Επομένως τα μοναστήρια της περιοχής Νεζερών (τότε τρία σε αριθμό, τα οποία γνωρίζει ο Φρ. Πουκεβίλ από τις περιηγήσεις του) φαίνονται καταλληλότερα για τον «μύθο». Γιατί δεν τα προτιμά; Γνωρίζει επίσης ότι μεταξύ Νεζερού και Αγ. Λαύρας/Καλαβρύτων υπάρχει απόσταση μερικών ωρών προς **αντίθετη κατεύθυνση** από την Πάτρα, πράγμα που δεν «δένει» τον μύθο με τα υπόλοιπα δεδομένα. Αν πάλι δεν τον ενδιέφεραν οι αποστάσεις, μπορούσε να επιλέξει τη Μονή Μεγάλου Σπηλαίου που ήταν και περισσότερο γνωστή στους Δυτικούς (π.χ. από τη λιθογραφία του Ed. Dodwell, 1819). Μήπως λοιπόν είχε συγκεκριμένες πληροφορίες ότι η τελετή έγινε στη Λαύρα;

Αν δεχθούμε ότι ο μύθος δεν πλάστηκε από τον Πουκεβίλ (κατά Μιτάκη) αλλά από το λαό ή την Εκκλησία, και ταυτόχρονα δεχθούμε ως πραγματικό γεγονός ότι τις μέρες του Ευαγγελισμού ο Γερμανός βρισκόταν στα Νεζερά ή στη Μονή Ομπλού, τότε και πάλι ο μύθος θα είχε σκηνικό αυτές τις περιοχές. Η εκεί παρουσία του Γερμανού, του Ζαΐμη και άλλων προυχόντων μαζί με εκατοντάδες ενόπλους θα είχε μείνει θυλυκή στην περιοχή, ανάλογα με την περίπτωση της Καλαμάτας. Ιδιαίτερα οι κάτοικοι των Νεζερών και οι μοναχοί των μοναστηριών θα ήταν οι πρώτοι που θα το διέδιδαν. Τα Νεζερά ήταν επίσης η επαρχία («σέμτι») του Ανδρέα Ζαΐμη,¹¹⁴ ο οποίος θα είχε κάθε λόγο να προβάλλει την περιοχή του. Η αναντιστοιχία με την αφήγηση του ΦΠ δεν θα είχε σημασία γιατί η Ιστορία του μεταφράστηκε στα ελληνικά στα τέλη του 19ου αιώνα. Όμως γιατί οι πρωτογενείς πηγές και η προφορική παράδοση δεν αναφέρουν ότι κάτι συνέβη γύρω από την Πάτρα ή τα Νεζερά;

Η πλέον λογική απάντηση στα ανωτέρω ερωτήματα είναι ότι δεν συνέβη τίποτα στα Νεζερά ή αλλού, και ότι ο Πουκεβίλ είχε πληροφορίες για πραγματικό γεγονός που συνέβη στην Αγ. Λαύρα. Αυτό επιβεβαιώνεται και από αρκετές πηγές.

B.4. Ο συνωστισμός στην Αγία Λαύρα

Η ανωτέρω απάντηση γίνεται περισσότερο βέβαιη αν λάβουμε υπόψη τις «απόκρυφες» πρωτογενείς μαρτυρίες κατά τις οποίες πράγματι στη Λαύρα έγιναν οι τελετές την ημέρα του Ευαγγελισμού. Επειδή η πόλη των Καλαβρύτων και η Μονή απέχουν περίπου 5 χλμ, αυτές οι δύο τοποθεσίες μπορούν να εξετάζονται ως πρακτικώς μία ενιαία.

Αρχικά υπενθυμίζω ένα πολύ γνωστό ντοκουμέντο που δείχνει ότι την 23 προς 24 Μαρτίου υπήρχε αρκετός κόσμος στο μοναστήρι και στα γειτονικά Καλάβρυτα. Την 23 Μαρτίου, ο επίσκοπος Κερνίκης Προκόπιος και οι προεστοί της Αχαΐας Ασημάκης και Δημητράκης Ζαΐμης, Ιωάννης Π. Παπαδόπουλος, Ασημάκης Φωτήλας και Σωτ. Χαραλάμπης, βρίσκονται στα Καλάβρυτα απ' όπου στέλνουν γραπτό μήνυμα στον ηγούμενο και τους μοναχούς της Αγίας Λαύρας με το οποίο τους ζητούν να αποστείλουν εφόδια στον Ομπλό για το εκεί στρατόπεδο.¹¹⁵ Γιατί στέλνουν γραπτό μήνυμα στον ηγούμενο και δεν πηγαίνει αυτοπροσώπως ένας από αυτούς να το

¹¹⁴ Φ. Χρυσανθόπουλου (Φωτάκου), *Βίοι Πελοποννησίων Ανδρών*, 1888, λήμμα *Ανδρέας Ζαΐμης*. Στο <http://users.uoa.gr/>

¹¹⁵ Κόκκινος Διονύσιος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τομ. Α', εκδ. "Μέλισσα", σελ. 177.

φροντίζει; Μάλλον διότι είναι ακόμα απασχολημένοι στα Καλάβρυτα με την πολιορκία των Τούρκων. Όσο για το μοναστήρι, είναι αυτονόητο ότι αφού ήταν αποθήκη εφοδίων, πέρα από τον ηγούμενο και κάποιους μοναχούς, θα ήταν εκεί και άλλοι (φρουροί, αγωγιάτες κ.ά.). Η επιστολή είναι σαφής: Πρέπει να ξεκινήσουν ζώα και «κοπέλια» με εφόδια ώστε την επομένη (24/3) να βρεθούν «το γεύμα» στα Νεζερά και από εκεί στον Ομπλό. Στην επιστολή δεν διακρίνεται πρόθεση των συντακτών της να συνοδεύσουν την αποστολή. Θα έφευγαν άραγε όλα τα αποθηκευμένα εφόδια για τον Ομπλό, και το μοναστήρια θα άδειαζε; Πιθανότατα όχι, γιατί έπρεπε να εφοδιασθούν και άλλοι στην περιοχή.

Αυτό το τεκμήριο είναι απόλυτα συμβατό με όσα συνάγονται από τις υπόλοιπες γνωστές πηγές. Θεωρείται αρκετά βέβαιο ότι η πολιορκία των Καλαβρυτινών Τούρκων άρχισε την 21/3 και κράτησε μερικές ημέρες. Οι μαρτυρίες συνοψίζονται από τον Μιτάκη (σ. 29-31) ο οποίος θεωρεί πιθανότερη μέρα κατάληψης των Καλαβρύτων την 25/3 (σ. 30). Ο Αναπλιώτης θεωρεί εξ ίσου πιθανή και την 24 επειδή την αναφέρει ως ημέρα παράδοσης ο Καλαβρυτινός Αμβρόσιος Φραντζής.¹¹⁶ Και για την απελευθέρωση του Αιγίου, θεωρούνται ως πλέον πιθανές οι 24 και 25 Μαρτίου, χωρίς να αποκλείεται και η 26.¹¹⁷

Με αυτά τα δεδομένα, είναι λογικό ότι μια μεγάλη μάζα οπλοφόρων, κάποιοι τοπικοί προεστοί και τουλάχιστον ο επίσκοπος Καλαβρύτων Προκόπιος, δεν θα έφυγαν από τα Καλάβρυτα πριν την 24 ή 25 Μαρτίου. Έπρεπε να φρουρούν την περιοχή τους γιατί υπήρχε πιθανότητα να έλθουν προς βοήθεια των εγκλειστών άλλοι Τούρκοι από αλλού και να επιτεθούν στην πόλη και τους αμάχους. Πρέπει να συνυπολογίσουμε ότι από το απόγευμα της 24ης Μαρτίου, τουλάχιστον κάποιοι προσκυνητές από την ευρύτερη περιοχή θα συνέρρεαν προς το μοναστήρι της Λαύρας για την εορτή του Ευαγγελισμού.

Όσο για την παρουσία του Γερμανού, υπάρχουν οι μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα, οι οποίες για να αμφισβητηθούν χρειάζονται τεκμήρια και όχι εικασίες. Μια τέτοια μαρτυρία είναι του αγωνιστή Ρήγα Παλαμίδα, μετέπειτα βουλευτού:

*Ταύτα προπαρεσκεύασαν την αξιομνημόνευτον εκείνην ημέραν της 25 Μαρτίου του 1821, καθ' ήν, ευλογούντος του αιιδίμου αρχιερέως Γερμανού Παλαιών Πατρών, και πρωταγωνιζομένων των εκεί παρευρεθέντων προκρίτων, ανεπετάσθη εις τα ερείπια της αρχαίας Κυναίθης, εν τη ιερά μονή της αγίας Λαύρας, η σημαία της ελευθερίας ...*¹¹⁸

Επίσης υπάρχει η μαρτυρία του Αλέξανδρου Δεσποτόπουλου (1802 – 1892), από οικογένεια προυχόντων του Αιγίου, ο οποίος σε πανηγυρικό λόγο (1861) λέει ότι ήταν παρών στην τελετή της 25/3/1821.¹¹⁹ Θεωρώ αυτή τη μαρτυρία ως πολύ αξιόπιστη, παρά τα επετειακά κοσμήματά της, διότι εκφωνήθηκε και κατατέθηκε εγγράφως στην Αγ. Λαύρα ενώπιον κοινού το οποίο προφανώς γνώριζε καλά τα γεγονότα. Με

¹¹⁶ Αναπλιώτης, σ. 111. • Φραντζής, τ. Δ', σ. 179. «Περί των εποχών καθ' άς υψώθη η ελληνική σημαία εις εκάστην επαρχίαν της Πελοποννήσου. ... Εις Καλάβρυτα, δια των προυχόντων και των στρατιωτικών Πετμεζαίων κλπ. την 24 μαρτίου».

¹¹⁷ Μιτάκης, σ. 87, 88.

¹¹⁸ Λόγος κατά την εθνικήν εορτήν της κε'. Μαρτίου 1846, εκφωνηθείς υπό του προέδρου της Βουλής Ρ. Παλαμίδου. Αθήναι, 1846, σελ. 4.

¹¹⁹ Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, Σύντομον πανηγυρικών λογίδριον εκφωνηθέν ... εν τη Αγία Λαύρα. 1861. Στο <http://anemi.lib.uoc.gr>

δεδομένες τις τοπικιστικές αντιπαλότητες της εποχής, θα είχε προκαλέσει αντιδράσεις αν ήταν ψευδής. Ο Δασκαλάκης, αν και δεν το αναφέρει ρητά, φαίνεται ότι διάβασε αυτό το έγγραφο που φυλάσσεται στη Μονή αλλά δεν το θεώρησε «ιστορικό στοιχείο» και το απέρριψε μαζί με άλλα, επειδή μεταφέρει τον «μεταγενεστέρως αναπτυχθέντα θρύλο» (σ. 12).

Στις θετικές μαρτυρίες μπορεί να συνυπολογισθεί ο Κανέλλος Δεληγιάννης, παρ' ότι αναφέρει ότι τα γεγονότα της Αγ. Λαύρας συνέβησαν την 23 Μαρτίου:

Οι συναχθέντες λοιπόν εις την Αγίαν Λαύραν απεφάσισαν και ύψωσαν την σημαίαν της επανάστασεως κατά τας 23 Μαρτίου 1821, προσφέροντες πάνδημον δοξολογίαν προς τον Ύψιστον και με το σύνθημα «ή ζωή και ελευθερία ή θάνατος». Και αμέσως ο μεν Ζαΐμης μετά του Π. Πατρών και άλλων ανεχώρησαν δια τα Νεζερά να προσέχουν τα κινήματα των εν Πάτραις Τούρκων, ο Λόντος δια την Βοσιτίζαν ... Την αυτήν ημέραν 23 Μαρτίου, ως εκ συνθήματος και οι πέντε αδελφοί ημείς, υπάρχοντες εκεί όλοι οι πρόκριτοι της επαρχίας και αρκετοί στρατιώται, απήλθομεν εις την εκκλησίαν του Προδρόμου και εκάμαμεν μίαν δοξολογίαν εις τον Ύψιστον Θεόν οπού μας ηζΐωσε και εκινήσαμεν ημείς πρώτοι πάντων την Εθνικήν Επανάστασιν και εδώκαμεν το παράδειγμα της εντολμίας, κάμνοντες και τον εν Χριστώ ασπασμόν. Και μετά τον ασπασμόν εφιλούσαν και την χείρα μου άπαντες.¹²⁰

Αν και ακούγεται οξύμωρο, η μαρτυρία του Δεληγιάννη έχει ιδιαίτερη βαρύτητα επειδή τοποθετεί τα γεγονότα της Λαύρας στις 23 και όχι στις 25 Μαρτίου, οπότε δεν «αναπαράγει τον μύθο». Είτε κάνει λάθος στην ημερομηνία (αυτό πιστεύει και ο Μιτάκης) είτε σκόπιμα την κατεβάζει στις 23/3. Γράφει ότι «αμέσως» μετά την τελετή ο Γερμανός και άλλοι αναχώρησαν για τα Νεζερά, χωρίς να διευκρινίζει το τμήμα της ημέρας όπου έγιναν αυτά. Είδαμε ότι ο Ανδρέας Ζαΐμης, που ήταν μέσα στα γεγονότα, γράφει ότι τα μεσάνυχτα της 22/3 βρισκόταν με τον Γερμανό στα Νεζερά. Θεωρητικά μπορούσε μέσα στην 23η Μαρτίου ο ΠΠΓ να κάνει τη διαδρομή Νεζερά – Καλάβρυτα – Νεζερά, αν είχε τη σοβαρή αποστολή να διαπραγματευτεί την παράδοση των Τούρκων. Αν έγινε αυτό την 23^η, θα ήταν μια πολύ «γεμάτη ημέρα» για όλους, χωρίς όμως να αποκλείεται από τις αποστάσεις. Αλλά από τον Φραντζή (Δ, 179) μαθαίνουμε ότι η παράδοση συνέβη στις 24 και ότι ο Κανέλλος Δεληγιάννης και οι λοιποί πρόκριτοι κήρυξαν την Επανάσταση στα Λαγκάδια Καρυταινής την 25 Μαρτίου. Έτσι φαίνεται πιθανότερο ότι η μαρτυρία του Δεληγιάννη πέφτει έξω κατά μία ή δύο ημέρες, και ότι το «ανεχώρησαν δια τα Νεζερά» σημαίνει πως ξεκίνησαν για την Πάτρα από τη διαδρομή των Νεζερών (υπήρχαν και άλλες διαδρομές για Πάτρα). Δεν αποκλείεται το λάθος, αλλά μάλλον ο Δεληγιάννης σκόπιμα κατεβάζει τη δική του επαναστατική τελετή στις 23 Μαρτίου, θέλοντας να αποδώσει στην οικογένειά του την τιμή της πρωτιάς και να μη την αφήσει ακέραια στον Κολοκοτρώνη (Καλαμάτα, 23/3) τον οποίο αντιπαθεί. Αυτό το ενδιαφέρον του Δεληγιάννη διακρίνεται και στο ανωτέρω απόσπασμα («εκινήσαμεν ημείς πρώτοι πάντων την Εθνικήν Επανάστασιν») αλλά και πιο κάτω στα απομνημονεύματά του (Α, 150, 151), όταν αναφέρει ότι ο ίδιος και οι Καλαβρυτινοί **πρώτοι** «έσχισαν το προσωπίον» (δηλ. ξεσηκώθηκαν) την 23/3 και μετά έγινε το ίδιο στην Καλαμάτα την ίδια ημέρα. Για την 25 Μαρτίου αναφέρει ότι γενικεύθηκε ο αγώνας στην Πελοπόννησο και γι' αυτό καθιερώθηκε ως ημέρα της παλιγγενεσίας των Ελλήνων (Α, 153).

¹²⁰ Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, έκδ. Τσουκαλάς, Αθήναι, τ. 1, σ. 149.

Δεν είναι βέβαιο ότι τα γεγονότα έγιναν με αυτή τη σειρά, είναι όμως σαφές ότι ο Δεληγιάννης δεν θέλει να αφήσει τα πρωτεία στους Κολοκοτρωναίους και τους Μανιάτες. Γιατί όμως συμπαρασύρει και την Αγ. Λαύρα στις 23/3; Μια εκδοχή είναι ότι είχε την πεποίθηση (έστω λανθασμένη) ότι αυτή είναι η πραγματική ημερομηνία. Άλλη εκδοχή είναι ότι από σεβασμό δεν θέλησε να προηγηθεί του μοναστηριού και του ΠΠΓ. Και οι δύο αυτές εκδοχές υπονοούν ότι ο Δεληγιάννης γνώριζε ότι τα γεγονότα στη Λαύρα ήταν πραγματικά, ασχέτως ημερομηνίας. Αν γνώριζε ότι αυτά δεν συνέβησαν, τότε είχε τρεις επιλογές: (α) να μην τα αναφέρει καθόλου, (β) να διαψεύσει αυτό που γνωρίζει ότι είναι μύθος, ή (γ) να αναφέρει τον «μύθο» ως γεγονός στην συμβατική του ημερομηνία (25/3), χωρίς αυτό να του δημιουργεί κάποιο πρόβλημα, αφού και πάλι θα ήταν πρώτος. Σημειώνω κάτι που είναι γνωστό από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, ότι δηλαδή ο Δεληγιάννης δεν συμπαθεί τον ΠΠΓ και συχνά επιτίθεται εναντίον του γιατί ήταν δυσάρεστημένος με την πολιτική του.¹²¹ Επομένως είχε λόγους να επιλέξει ένα εκ των (α) και (β), αν ήταν βέβαιος ότι ο Γερμανός δεν ήταν στην Αγ. Λαύρα.

Αφού όμως αναφέρεται σε πραγματικό γεγονός, πώς «τολμά» και μετακινεί την ημερομηνία στις 23 Μαρτίου, όταν βρίσκονται εν ζωή πολλοί που γνώριζαν τί ακριβώς συνέβη, και ήδη εορτάζεται επισήμως η 25 Μαρτίου; Προφανώς το κάνει με την ίδια αυτοπεποίθηση με την οποία κατακρίνει διάφορα καταξιωμένα πρόσωπα της Επανάστασης. Υπάρχει όμως και κάτι που του επιτρέπει να ισχυριστεί ότι ενώ δεν γράφει την πλήρη αλήθεια, δεν γράφει ούτε και ψέματα: Φαίνεται ότι ο ΠΠΓ την Τετάρτη 23/3 (μάλλον το απόγευμα) βρίσκεται πράγματι στα Καλάβρυτα/Λαύρα όπου η καθημερινή Λειτουργία (ίσως Εσπερινός) δεν είναι πλέον μια τελετή ρουτίνας, που μέχρι χθες γινόταν χαμηλόφωνα για να μη «σκανδαλίζονται» οι μουσουλμάνοι. Οι τελευταίοι είναι πλέον αιχμάλωτοι, και τα φλάμπουρα των οπλαρχηγών είναι ήδη αναπεπταμένα και σείονται από επαναστατικό άνεμο. Μάλλον ακούγονται και τα τραγούδια του Ρήγα, όπως γράφει ο Β. Πετιμεζάς που ήταν παρών όλες αυτές τις ημέρες:

Φθάσαντες εις την Αγίαν Λαύραν οι ως ανωτέρω προύχοντες και ημείς οι τεσσαράκοντα οπλίται την 20 Μαρτίου, εμείναμεν εκεί, ότε την 25ην Μαρτίου του Ευαγγελισμού το πρωϊ ψάλλοντες εις τον Θεόν δοξολογίαν και ορκισθέντες επί του ιερού Ευαγγελίου ή να ελευθερωθώμεν από τους Τούρκους ή να αποθάνωμεν, και υψώσαντες την σημαίαν της Επανάστασεως ηρχίσαμεν να πυροβολώμεν και να τραγουδούμε τ' άσματα του Ρήγα Φεραίου»¹²²

Ο Αθ. Φωτόπουλος που δημοσίευσε την αυτοβιογραφία του Πετιμεζά το 1985 ισχυρίζεται ότι τα περί ύψωσης σημαίας κτλ «είναι φανταστικά», χωρίς να εξηγήει πού στηρίζει αυτή την άποψη. Ούτε και στην εκ 240 και πλέον σελίδων διδακτορική διατριβή του για την Επανάσταση δεν ασχολείται ιδιαίτερα με το θέμα, για το οποίο προτιμά να στηρίζεται στον Φιλήμονα (Δοκίμιον, Γ', 20) . Ο τελευταίος αναφέρει ότι

¹²¹ Γριτσόπουλος Τάσος, Ιστοριογραφία του Αγώνος, *Μνημοσύνη*, 3 (1970-71), σ. 44. Παραπέμπει και στα Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημ.* Α', 278-282 και Ρ. Παλαμήδης, *Αθηνά*, 20-11-1837.

¹²² Φωτόπουλος Αθανάσιος, *Αυτοβιογραφία Βασιλείου Πετιμεζά*, Γ' Διεθνές Συνέδριο Πελοπον/κών Σπουδών, Καλαμάτα, 1985, *Πελοποννησιακά*, Παράρτ. 13, 1987-'88, σ. 138-156. Στους παρόντες προύχοντες ο Πετιμεζάς περιλαμβάνει τους Γερμανό, Λόντους, Ζαΐμη κ.ά. Το ίδιο απόσπασμα είχε δημοσιευθεί στο *Νεολόγο Πατρών* την 24-3-1939.

ο ΠΠΓ εισήλθε στην Πάτρα στις 24 Μαρτίου.¹²³ Αυτό όμως είναι ανακριβές, όπως και αρκετά άλλα που αναφέρει ο Φιλήμων γύρω από τα γεγονότα των Πατρών και των Καλαβρύτων.¹²⁴

Στις θετικές μαρτυρίες ας έχουμε υπόψη και τον Καλλίνικο Καστόρχη που αναφέρει την τελετή με τον Γερμανό την 25/3 αλλά δεν αναφέρει τοποθεσία (πάντως όχι στην Πάτρα)¹²⁵.

Υπάρχει επίσης η όψιμη μαρτυρία του τότε διακόνου του ΠΠΓ και μετέπειτα Αρχιεπισκόπου Αθηνών Θεόφιλου Βλαχοπαπαδόπουλου (1790-1873). Επί αρχιεπισκοπής του (1863-1873) έγινε η ανακομιδή των λειψάνων του πατριάρχη Γρηγορίου Ε' από την Οδησό στην Αθήνα το 1871. Κατά την υποδοχή των λειψάνων εκφώνησε αλλά και εκτύπωσε και τοιχοκόλλησε ομιλία στην οποία περιγράφει τα γεγονότα της Αγίας Λαύρας.¹²⁶ Σε κάποια σημεία επαναλαμβάνει λεπτομέρειες που υπάρχουν και στην ομιλία του Αλ. Δεσποτόπουλου του 1861.

Και γι' αυτή, όπως για άλλες όψιμες μαρτυρίες πρωταγωνιστών της Επανάστασης, μπορεί εύλογα και καλόπιστα να τεθεί το ερώτημα αν είναι αληθής ή «αναπαράγει έναν μύθο». Ελλείπει αποδείξεις υπέρ του μύθου και προκειμένου να αποφύγουν την κυκλική λογική, σε περιπτώσεις υπερηλίκων αυτοπτών μαρτύρων όπως ο προαναφερθείς, κάποιοι αρνητές εκτρέπονται σε κακόπιστες κρίσεις όχι επί των κειμένων αλλά επί των προσώπων. Για παράδειγμα, σε ένα επετειακό άρθρο του ΒΚ γίνεται κριτική σε υπερήλικα ιερέα, γεννηθέντα το 1797, ο οποίος φέρεται ότι το 1889 σε κάποιο έγγραφο βεβαιώνει τα γεγονότα της Λαύρας. Ο ΒΚ δεν αναφέρει την πηγή του ή άλλα βιβλιογραφικά στοιχεία, αλλά ειρωνικά σχολιάζει ότι ο γέροντας θυμάται με λεπτομέρειες γεγονότα που απέχουν 68 χρόνια.¹²⁷ Προφανώς του διαφεύγει ότι ο γέροντας μπορεί να είχε καταγράψει ενωρίτερα τα γεγονότα σε προσωπικές του σημειώσεις (όπως έκανε και ο ΠΠΓ), και ότι ένας υπερήλικος δεν πάσχει απαραίτητα από αμνησία.

Γενικά η αντι-λαυρική πλευρά εύκολα απαξιώνει και απορρίπτει τις μαρτυρίες που γράφτηκαν μετά το 1838, επικαλούμενη το ότι αναπαράγουν ένα μύθο. Αλλά αυτό είναι μια αναπόδεικτη εικασία και ένας κυκλικός συλλογισμός, λογικό σφάλμα γνωστό από την εποχή του Αριστοτέλη. Από την άλλη, υπάρχουν και άλλες θετικές μαρτυρίες που είναι αρκετά πρώιμες και ανεξάρτητες ώστε δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αναπαράγουν μύθο. Μια από αυτές είναι ο φιλέλληνας Σαμουήλ Χάου (1828), που τοποθετεί αυτή την τελετή στα Καλάβρυτα στις 23 Μαρτίου.¹²⁸ Άλλος

¹²³ Φωτόπουλος Θ. Αθανάσιος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη Δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠ Αθηνών, 1997, σ. 244 της δικτυακής παρουσίασης (240 του πρωτοτύπου, δυσδιάκριτη αρίθμηση), στο <http://thesis.ekt.gr>. Η μελέτη είναι κακο-τυπωμένη σε γραφομηχανή, με χειρόγραφες διορθώσεις. Η επίμαχη παραπομπή (υπ' αρ. 126) είναι λανθασμένη: Αντί «Φιλήμων Γ' 20» γράφει «Γ' 206».

¹²⁴ Ο Φιλήμων γράφει ότι την 21 Μαρτίου διανεμήθηκαν επαναστατικές προκηρύξεις στους προξένους (εισαγωγή στα Απομνημ. Γερμανού, 1837, σ. κζ'), ότι η 21/3 ήταν Τετάρτη (Δοκίμιον, Γ', 18) ενώ ήταν Δευτέρα, και ότι τα Καλάβρυτα εξεγέρθηκαν την 19/3 (Γ', κγ').

¹²⁵ Γιανναροπούλου Ιωάννα, *Επιτάφιος εις Χριστόδουλον Μελετόπουλον*, Πελοποννησιακά, τομ. Ζ' (1969-1970), σελ. 405, 406.

¹²⁶ Μούλιας Αθ. Χρήστος, *Μαρτυρία για το λάβαρο της Επανάστασης στην Αγ. Λαύρα*, *Η Καθημερινή*, 18.03.2014, kathimerini.gr

¹²⁷ Β. Κρεμμυδάς, «Τρίτη άποψη. Η Εκκλησία στο Εικοσιένα. Μύθοι και ιδεολογήματα», *Τα Νέα*, 22-3-2005, www.tanea.gr/news/greece/article/4382401/?iid=2

¹²⁸ Howe Samuel Gridley. *An historical sketch of the Greek revolution*. Νέα Υόρκη, 1828, σελ. 40. Ο Χάου κατετάγη στο ελληνικό ναυτικό ως ιατρός το 1824.

Αμερικανός, ένας προτεστάντης ιεραπόστολος, περνώντας από τα Καλάβρυτα το 1829 αναφέρει ότι «εδώ η σημαία της ελευθερίας υψώθηκε πρώτα από τον Γερμανό, επίσκοπο Πατρών, και ακολούθησε η καταστροφή των τουρκικών σπιτιών και δύο τζαμιών».¹²⁹ Αυτοί, ακόμα και αν είχαν διαβάσει τον Πουκεβίλ, λογικά θα βασίστηκαν σε πληροφορίες που πήραν από πρώτο χέρι αφού βρέθηκαν στην Ελλάδα. Άλλωστε ο Πουκεβίλ δεν αναφέρει την ημερομηνία «23 Μαρτίου» ούτε το «πρώτα». Επίσης υπάρχουν οι σχετικές ειδήσεις των εφημερίδων του '21, μερικές των οποίων προανέφερα στην Α' ενότητα. Τέτοιες πρωτογενείς θετικές πηγές καθιστούν ξεπερασμένα τα παλαιά επιχειρήματα «εξ αποσιωπήσεως» και αλλάζουν τα δεδομένα της ιστορικής έρευνας.

Μεταξύ των σημερινών μελετητών της Επανάστασης αξίζει να μνημονεύσω και τη γνώμη του εκ Μάνης μελετητή Σαράντου Καργάκου. Αυτός θεωρεί αυτονόητο ότι την ημέρα του Ευαγγελισμού, σε ναό της Παναγίας μέσα σε μοναστήρι, κάποια πανηγυρική λειτουργία θα έγινε και μάλιστα με την απαραίτητη ανάρτηση λαβάρου ή λαβάρων όπως προβλέπει το τυπικό. Πιστεύει όμως ότι δεν ήταν παρών ο Γερμανός στην Αγ. Λαύρα αλλά, αν υπήρχε επίσκοπος, θα ήταν ο Καλαβρύτων Προκόπιος.¹³⁰ Δεν εξηγεί όμως πού βασίζει αυτή την εικασία.

Οι ανωτέρω θετικές μαρτυρίες είναι συμβατές με τα λοιπά δεδομένα, και με το ότι ο Γερμανός είχε σοβαρούς λόγους να βρίσκεται γύρω από τα Καλάβρυτα την εορτή του Ευαγγελισμού. Η παράδοση των περίπου 200 Καλαβρυτινών Τούρκων ήταν τεράστιο γεγονός για την περιοχή, συγκρίσιμο με την παράδοση της Καλαμάτας. Καταλυτικό ρόλο στη συνθηκολόγηση πρέπει να είχαν κάποιοι τοπικοί ηγέτες στους οποίους θα εμπιστεύονταν οι Τούρκοι την παράδοσή τους. Ποιοί μπορεί να ήταν αυτοί; Ο βοεβόδας των Καλαβρύτων Αρναούτογλου λίγες μέρες ενωρίτερα είχε πέσει σε ενέδρα ενόπλων που υπάγονταν στους τοπικούς προεστούς, και λογικά δεν θα εμπιστευόταν την παράδοσή του στους ίδιους που ήθελαν να τον σκοτώσουν. Ο Γερμανός ήταν ένα από τα πρόσωπα (ίσως το μόνο) που ενέπνεε εμπιστοσύνη. Επίσης έπρεπε να υπάρχει μια εποπτεία για την παραλαβή και διανομή των όπλων και των περιουσιών των Τούρκων, έτσι ώστε να ενισχυθεί ο αρχόμενος αγώνας αλλά και να μη προκληθούν προστριβές. Οι τοπικοί προεστοί είχαν και «οικογενειακούς λόγους» για να είναι παρόντες: Να καταλάβουν τις ιδιοκτησίες των Τούρκων. Όλα αυτά καθιστούν εύλογη την παρουσία του ΠΠΓ και μερικών προεστών κατά τη συνθηκολόγηση. Έτσι έρχεται ως απόλυτα λογική η αφήγηση του Φρ. Πουκεβίλ, κατά την οποία ο Γερμανός βρισκόταν στην Αγία Λαύρα όταν ένας διάκος τον πληροφόρησε ότι έφυγαν οι Τούρκοι από την ορεινή Αχαΐα (*Haute Achaïe*). Για την ακρίβεια, μερικοί Τούρκοι των Καλαβρύτων κρατήθηκαν περιορισμένοι κατ' οίκον και άλλοι έφυγαν. Η διαδικασία της αποχώρησης μπορεί να πήρε κάποιο χρόνο, κατά τον οποίο ο Γερμανός μπορούσε να διαμένει στο μοναστήρι, σε απόσταση ασφαλείας από τις «αυθόρμητες λαϊκές εκδηλώσεις» στην πόλη των Καλαβρύτων.

B.5. Πότε μίηκε ο Γερμανός στην Πάτρα;

Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα έχει ιδιαίτερη σημασία προκειμένου να απαντηθεί το άλλο: Αν ο Γερμανός μπορούσε ή δεν μπορούσε να ήταν στην Αγία Λαύρα κάποια στιγμή κατά την Εορτή του Ευαγγελισμού. Με δεδομένες τις γεωγραφικές

¹²⁹ Anderson Rufus, *Observations upon the Peloponnesus and Greek islands, made in 1829*, Crocker and Brewster, Boston, USA, 1830, σ. 91.

¹³⁰ Σ. Καργάκος, *Η Ελλην. Επανάσταση του 1821*, ειδική έκδοση RealNews, 2014, Β', σ. 26.

αποστάσεις, έχει μεγάλη σημασία η ώρα άφιξης του Γερμανού στην Πάτρα. Περιέργως, για ένα τόσο σημαντικό γεγονός δεν υπάρχει συμφωνία ούτε ακρίβεια των περισσότερων πηγών. Ως πλέον αξιόπιστες φαίνονται οι πηγές που τοποθετούν αυτό το γεγονός στις 25 ή 26 Μαρτίου. Μεταξύ αυτών είναι και οι πρόξενοι των ξένων δυνάμεων αλλά και Έλληνες που βρίσκονταν επιτόπου. Από όσες πηγές προσδιορίζουν το τμήμα του 24ώρου όπου έγινε η είσοδος του Γερμανού στην Πάτρα, καμία δεν αναφέρει ότι έγινε πριν το μεσημέρι της 25ης, ενώ από μερικές προκύπτει ότι συνέβη πολύ αργά το βράδυ της 25ης ή τα χαράματα της 26ης Μαρτίου.

Ο Αμβρόσιος Φραντζής (από τα περίχωρα των Καλαβρύτων) αναφέρει ότι ο Ανδρέας Ζαΐμης εισήλθε στην Πάτρα την 25 Μαρτίου, **μία ώρα πριν τη δύση του ηλίου**. Στην επόμενη παράγραφο αναφέρει και την έλευση του Γερμανού, χωρίς να προσδιορίζει αν έγινε αμέσως μετά, ή το βράδυ ή το επόμενο πρωί.¹³¹ Πάντως από τη διατύπωση προκύπτει σαφώς ότι ο Γερμανός δεν εισήλθε μαζί με τον Ζαΐμη αλλά μετά από αυτόν. Ο Φραντζής αναφέρει επίσης (B, 173) ότι την 23/3 οι Τούρκοι των Πατρών πληροφορήθηκαν ότι οι Γερμανός και Ζαΐμης βρίσκονται στα Νεζερά, αλλά δεν σχολιάζει την ακρίβεια αυτής της πληροφόρησης. Κατά τον Φραντζή, αφού οι Πατρινοί ζήτησαν βοήθεια από “τους εις τα Νεζερά διαμένοντας”, ο Ανδρέας Ζαΐμης διέταξε στρατιώτες από τα πέριξ χωριά να μεταβούν στην Πάτρα (δεν εξηγεί ποιά μέρα).

Κρατάμε τη θετική και λεπτομερή μαρτυρία του Φραντζή ότι ο ΠΠΓ δεν μπήκε στην Πάτρα πριν τη δύση του ηλίου της 25/3. Αυτό είναι συμβατό και με τις περιγραφές άλλων που θα αναφέρω.

Η μαρτυρία του Φραντζή ότι ο ΠΠΓ δεν μπήκε στην Πάτρα πριν τη δύση του ηλίου της 25/3 είναι συμβατή με άλλες αξιόπιστες μαρτυρίες. Οι πρόξενοι των ευρωπαϊκών κρατών στην Πάτρα, ως γραφειοκράτες κατέγραφαν τα συμβάντα στα ημερολόγιά τους, μερικοί και με ακρίβεια ώρας. Από όσα αναφέρουν ο Άγγλος πρόξενος Philip Green και ο Υγκ Πουκεβίλ, το απόγευμα προς βράδυ της 25/3 (6/4 Ν.Ημ.) κυκλοφορούσε ως φήμη στην Πάτρα ότι έρχεται ο Γερμανός. Λογικά, οι συνθήκες δεν θα άφησαν τους προξένους να πέσουν νωρίς για ύπνο (ο Υγκ σχολιάζει και αυτό, την 23/3). Επομένως αν ο Γερμανός είχε φτάσει στην Πάτρα κάποια πρώτη νυχτερινή ώρα, θα το μάθαιναν. Ήξεραν ότι είναι ο τοπικός ηγέτης και περίμεναν από τις κινήσεις του να ξεκαθαριστεί αν πρόκειται πράγματι για επανάσταση και ακόμα περισσότερο, αν πίσω από αυτή βρίσκεται η Ρωσία, ώστε να ενημερώσουν αμέσως τους προϊσταμένους τους. Από την αφήγηση του Φρ. Πουκεβίλ (B', 354), που προφανώς έχει πληροφόρηση από τον αδελφό του, είναι σαφές ότι η είσοδος στην Πάτρα έγινε τα χαράματα της 26 Μαρτίου (7 Απρ.) :

Μόλις η ημέρα ήρξατο φωτίζουσα τας χιονοσκεπείς κορυφάς του Παρνασσού, ο Γερμανός υψών τον Σταυρόν εν μέσω του στρατού ανακράζει: «όστις είναι ζηλωτής του νόμου και επιθυμεί να διαμείνη πιστός εις τον Κύριον, ας μοι ακολουθήση». Οι στρατιώται αποκρίνονται δι' επευφημιών. Το μεταξύ του ποταμού Γλαύκου και της πόλεως διάστημα αφανίζεται υπό τα βήματα αυτών εισελθόντων εις Πάτρας εν μέσω των κραυγών χαράς κατοίκων, οι οποίοι επολιόρκουν τους Τούρκους εν τη ακροπόλει. Άμα εγκαταστάς έν τινι ελληνική

¹³¹ Α. Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας ...*, Β', σ. 176.

οικία, ο αρχιεπίσκοπος, ... δημοσίευσε τη 7 Απριλίου την επομένην προκήρυξιν. «Ειρήνη εις τους χριστιανούς, προστασία εις τους προξένους ... και πόλεμος κατά των Τούρκων!»¹³²

Ο Green αναφέρει ότι το βράδυ της 25/3 ο Γερμανός «αναζητείται με αγωνία», χωρίς να μας λέει αν τελικά εμφανίστηκε.¹³³ Προφανώς εμφανίστηκε την επομένη, αφού η επαναστατική διακήρυξη επιδόθηκε στους προξένους την 26/3, και την ίδια ημέρα κατά τον Finley έγινε η λειτουργία και τελετή ορκωμοσίας στην πλατεία Αγ. Γεωργίου. Βεβαίως υπάρχουν και αρκετές μαρτυρίες (όπως του προξένου της Ολλανδίας) ότι η είσοδος του Γερμανού έγινε την 25, συνήθως χωρίς να προσδιορίζουν το τμήμα της ημέρας. Δεν μπορεί κανείς να αποκλείσει τη μία ή την άλλη πηγή αλλά ούτε και είναι όλες ισοβαρείς. Επειδή η Βρετανία είχε πρωταγωνιστικό διπλωματικό ρόλο, καλύτερα οργανωμένη και ασφαλή διπλωματική αντιπροσωπία (και κατασκοπεία), και είχε καλή συνεργασία με τους Τούρκους, πιστεύω ότι έχει ιδιαίτερη βαρύτητα η μαρτυρία του Green που συμφωνεί και με τον Πουκεβίλ. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτοί έναντι αμοιβής θα εξασφάλιζαν γρήγορη πληροφόρηση από κάποιους ντόπιους. Αλλά και από ανεξάρτητες πηγές, ήτοι δύο πλοία που αναχώρησαν από την Πάτρα διαφορετικές μέρες, μαθαίνουμε επίσης ότι ο Γερμανός μπήκε στην Πάτρα την 26 Μαρτίου.¹³⁴

B.6. Τα γεωγραφικά δεδομένα

Η περιγραφή του Φ. Πουκεβίλ είναι απόλυτα συμβατή με τη γεωγραφία της περιοχής την οποία γνωρίζει από τα ταξίδια του των ετών 1798-1801. Τα Νεζερά είναι μια περιοχή και μια ομάδα χωριών που απέχει μερικές ώρες με άλογο από τα Καλάβρυτα. Τα χωριά αυτά κατά τον Leake ήταν: Νεζερό, Κάλανος, Καλανίστρα, Λόπεσι, Πλάτανος, Σποδιανά (Χρυσοπηγή), Λευκώματα (Λακκώματα), Κομπηγάδι και Βενδρά (Δενδρά).¹³⁵ Σ' αυτή την περιοχή βρίσκονταν και τρία μοναστήρια, εκ των οποίων το μεγαλύτερο φαίνεται πως ήταν η Μονή της Παναγίας Χρυσοποδαρίτισσας. Η περιοχή Νεζερών εκκλησιαστικώς ανήκε στην Μητρόπολη Πάτρας και διοικητικώς υπαγόταν στον προεστό Ανδρέα Ζαΐμη. Ο Leake αναφέρει ότι το Νεζερό ήταν θερινός τόπος διαμονής των προξένων της Πάτρας. Λογικά εκεί πρέπει να είχε τόπο διαμονής και ο εκάστοτε επίσκοπος Πατρών. Είναι γνωστό ότι πριν την έναρξη της Επανάστασης ο Γερμανός εκινείτο στην περιοχή, και εκεί συνελήφθη το 1825. Ο Φρ. Πουκεβίλ αναφέρει 4 ώρες απόσταση από τα Καλάβρυτα μέχρι το χωριό Νεζερό (ίσως τον Κάλανο) και συνολικά ταξίδι μιας ημέρας (“*une forte journee de chemin*”) από Καλάβρυτα έως Πάτρα.¹³⁶ Ο William Leake που περιηγήθηκε την Αχαΐα στα 1805, αναφέρει ότι διήνυσε την απόσταση Καλάβρυτα – Νεζερό σε 6 έως 6.15' ώρες και την απόσταση Νεζερό – Πάτρα σε 5 ώρες.¹³⁷ Ο περιηγητής Edward Dodwell

¹³² Φ. Πουκεβίλ, *Ιστορία*, ελληνική έκδοση, 1901, σ. 29.

¹³³ Philip James Green, *Sketches of the War in Greece*, Λονδίνο, 1827, σ. 12.

¹³⁴ Εφημερίδα *Giornale della Provincia Bresciana*, 11 Ιουν. 1821, σελ. 1: «Τεργέστη, 27/5. Ο καπετάνιος ενός πλοίου που έφυγε από την Πάτρα την 8/4 μας πληροφόρησε ότι... στις 7 Απριλίου ο αρχιεπίσκοπος Γερμανός, ... εισήλθε στην Πάτρα». • Εφημερίδα *Gazette de Lauzanne*, 1-6-1821, «Πλοίο που έφυγε από την Πάτρα την 20/4 και έφτασε στην Τεργέστη, αναφέρει ότι ο Γερμανός εισήλθε στην Πάτρα την 7 Απριλίου».

¹³⁵ Σε άλλες πηγές ταυτίζεται το χωριό Νεζερό με τον Κάλανο.

¹³⁶ Pouqueville F., *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie ...*, Paris, 1805, τ. 1, σ. 96.

¹³⁷ Leake William Martin, *Travels in Morea*, vol. 2, σ. 114-121.

έκανε τη διαδρομή Καλάβρυτα – Πάτρα σε 10.40' περίπου (δεν περιλαμβάνει το χρόνο της διανυκτέρευσής του στο χωριό Γουζούμισα, το σημερινό Λεόντιο).¹³⁸

Υπήρχαν δύο βασικές διαδρομές για τη μετάβαση από τα Καλάβρυτα προς την Πάτρα: Η μία μέσω της Αχαϊκής ενδοχώρας και η άλλη μέσω Αιγίου και των παραλίων. Η πρώτη – ορεινή επί το πλείστον - περνούσε αναγκαστικά μέσα από μια βατή ζώνη πλάτους περίπου 15 χλμ μεταξύ των ορεινών όγκων του Παναχαϊκού (ή Βοϊδιά) και του Ωλονού (Ερύμανθου). Τα Νεζερά βρίσκονται στη νότια πλευρά αυτού του περάσματος και πάνω στην οδό που ίσως ήταν η συνηθέστερη. Πιθανότατα όμως χρησιμοποιούνταν και άλλες οδοί που δεν περνούσαν μέσα από τα Νεζερά.

Οι περιηγητές έκαναν και αρκετές στάσεις για αρχαιολογικές παρατηρήσεις. Σίγουρα κάποιος βιαστικός μπορούσε να κάνει τη διαδρομή γρηγορότερα από τους περιηγητές, ειδικά αν είχε και τη δυνατότητα να αλλάξει άλογα καθ' οδόν.

Όσον αφορά άλλες αποστάσεις της περιοχής, πηγές της εποχής αναφέρουν ότι η Πάτρα απέχει 3 ώρες από τη Μονή Ομπλού, 6 ώρες από τα Νεζερά και 4 ώρες από το Κούμανι. Τα Καλάβρυτα απέχουν 2.30' ώρες από το Μέγα Σπήλαιο και 4.20' από τις Κατζάνες. Η διαδρομή Αίγιο – Πάτρα (παραλιακώς) διαρκούσε 8.15'.

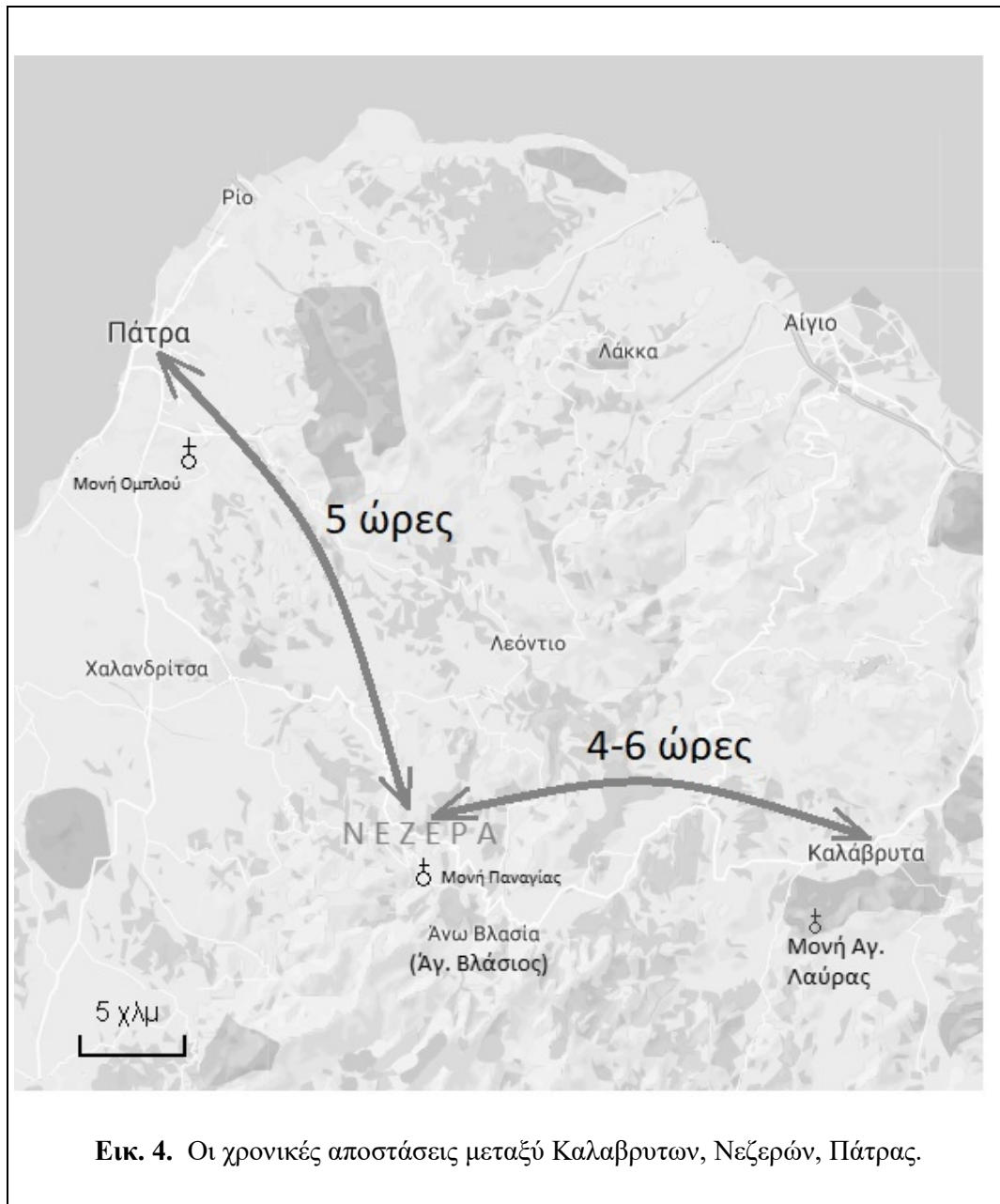
Ήταν απόλυτα εφικτό λοιπόν να αναχωρήσει κανείς νωρίς το πρωί από τα Καλάβρυτα ή τη Μονή Αγ. Λαύρας και αργά το βράδυ να βρίσκεται στην Πάτρα, κάνοντας ενδιάμεσα σύντομες στάσεις. Οι περιστάσεις επέβαλαν τη βιασύνη και την περιφρόνηση της κούρασης. Επειδή υπήρχαν χωριά και στρατόπεδα πάνω στη διαδρομή, υπήρχε σίγουρα η δυνατότητα αλλαγής αλόγων για ακόμη μεγαλύτερη ταχύτητα. Αυτή την εποχή της άνοιξης, μεσολαβούν περίπου 15 ώρες από το πρώτο μέχρι το τελευταίο φως της ημέρας ενώ, τουλάχιστον σε διαδρομές που ήταν ομαλές και γνωστές στα ζώα, η διαδρομή μπορούσε να γίνει και βράδυ. Μεγαλύτερη άνεση χρόνου υπήρχε αν η αναχώρηση έγινε πριν το τελευταίο φως της 24/3. Αυτά θα μας χρησιμεύσουν για την ανάπλαση των πραγματικών γεγονότων.

Η αντι-λαυρική αφήγηση έχει διαμορφώσει – μεταξύ άλλων - και μια φαντασική γεωγραφία της Αχαΐας, σύμφωνα με την οποία οι περιοχές όπου μπορεί να βρισκόταν ο ΠΠΓ στις 25/3 απέχουν τεράστιες και άγνωστες αποστάσεις από την Αγ. Λαύρα. Αυτές οι περιοχές είτε δεν κατονομάζονται, είτε φέρονται ότι είναι η Πάτρα, τα Νεζερά, ή ακόμα και το Αίγιο¹³⁹. Για να εδραιωθεί και να συντηρηθεί αυτή η φαντασική γεωγραφία, δεν συζητούνται γεωγραφικές «λεπτομέρειες», όπως η απόσταση μεταξύ των επίμαχων τοποθεσιών, ούτε τίθενται ιστορικο-γεωγραφικά ερωτήματα όπως «γιατί στην Αγία Λαύρα» κ.ά. που θίξαμε ανωτέρω (βλ. § Β.3.2). Ακόμα, οι αντι-λαυρικοί ιστοριογράφοι δεν σχολιάζουν τη μεταξύ τους ασυμφωνία για το πού βρισκόταν ο ΠΠΓ την 25/3. Σε μερικές περιπτώσεις ο αντι-λαυρικός ισχυρισμός φαίνεται ότι συνοδεύεται από άγνοια της πραγματικής γεωγραφίας.¹⁴⁰

¹³⁸ Το αναφέρει ο W. Gell στηριζόμενος σε χειρόγραφο του Dodwell, στο Gell William, “Itinerary of the Morea”, Rodwell and Martin, London, 1817, σελ. 134, 135. Στο <http://anemi.lib.uoc.gr>. Ο Dodwell είχε καταγράψει τους χρόνους με ακρίβεια λεπτού. Πιθανότατα δεν πέρασε μέσα από τα Νεζερά.

¹³⁹ Τον ισχυρισμό ότι ο ΠΠΓ βρισκόταν την 25/3/1821 στο Αίγιο βρίσκουμε στα: Grigoriadis N. Ioannis, *Instilling Religion in Greek and Turkish Nationalism*, Palgrave, USA, 2013, σ. 31. ● Βερέμης Θάνος, συνέντευξη στο Lifo, 25/3/2017, www.lifo.gr.

¹⁴⁰ Για παράδειγμα, τα Νεζερά ταυτίζονται με το Αίγιο, στο Δρουμπούκη Άννα Μαρία, «Μνημονικοί τόποι και δημόσια ιστορία του Β' Παγκ. Πολέμου ...», 2014, σ. 301, υποσημ. 788. Διδακτορική

Β.7. Σύνοψη των ιστορικο-γεωγραφικών δεδομένων

Από τις ανασκοπήσεις των πρωτογενών πηγών που έκαναν οι αντι-λαυρικοί, και από ορισμένες πρόσθετες πρωτογενείς πηγές που προανέφερα, μπορούν να συνοψιστούν ως εξής τα δεδομένα της υπόθεσης “*Αγ. Λαύρα – Γερμανός – Ευαγγελισμός*”.

α) Υπάρχουν μερικές πηγές που αναφέρουν ότι έγινε τελετή κήρυξης της Επανάστασης στην Αγία Λαύρα την 25/3 ή «του Ευαγγελισμού» (σε άγνωστη ώρα). Λόγω των εκκλησιαστικών συνηθειών, μπορούμε να εικάσουμε ότι αυτή η ημερομηνία περιλαμβάνει και το απόγευμα και βράδυ της 24/3. Κάποιες πηγές (Αλέξ. Δεσποτόπουλος, Ρ. Παλαμίδης, Βασ. Πετιμεζάς) αναφέρουν και την παρουσία του Γερμανού. Σ' αυτές προστίθεται ο Φ.Πουκεβίλ που αναφέρει την τελετή χωρίς ημερομηνία, αλλά υπολογίζεται ως πιθανότερη η 24 ή 25 Μαρτίου.

β) Από καμία πηγή, δεν προκύπτει αντικειμενικός λόγος για τον οποίο αποκλείεται να έγινε κάποια τελετή παρουσία του Γερμανού κατά την Εορτή του Ευαγγελισμού (απόγευμα 24/3 έως απόγευμα 25/3). Τέτοιος λόγος θα μπορούσε να ήταν, π.χ., ο Γερμανός στις 24 και 25/3 να βρισκόταν σε δύο ημερών απόσταση από την Αγία Λαύρα.

γ) Ο Γερμανός είχε λόγους να βρίσκεται στα Καλάβρυτα την 24 προς 25 Μαρτίου.

δ) Υπάρχουν αξιόπιστες πηγές (πρόξενοι Green και Υγκ Πουκεβίλ, πλοία που έφυγαν από Πάτρα, Φρανσουά Πουκεβίλ) από τις οποίες προκύπτει ότι ο Γερμανός μπήκε στην Πάτρα αργά το βράδυ της 25 έως πρωί της 26 Μαρτίου.

ε) Οι γεωγραφικές αποστάσεις επιτρέπουν να βρισκόταν ο Γερμανός το απόγευμα ή βράδυ της 24/3 ή νωρίς το πρωί της 25/3 στην Αγ. Λαύρα και αργά το βράδυ της 25 ή πρωί της 26/3 στην Πάτρα.

Από τις ανωτέρω ενότητες δεδομένων (α) και (β) που ενισχύονται από την υπόθεση (γ), και με την επιστημονικώς ορθή εξαγωγή συμπερασμάτων από τις θετικές μαρτυρίες και όχι «εξ αποσιωπήσεως», οφείλουμε να δεχτούμε ότι μετά το απόγευμα της 24 ή την 25 Μαρτίου – δηλαδή «του Ευαγγελισμού» - έγινε στην Αγία Λαύρα τελετή κήρυξης της Επανάστασης με αρχιερεύοντα τον Γερμανό. Τα δεδομένα (δ) και (ε) επιτρέπουν να βρισκόταν ο Γερμανός το απόγευμα έως βράδυ της 24/3 ή νωρίς το πρωί της 25/3 στα Καλάβρυτα και το βράδυ της 25/3 ή πρωί 26/3 στην Πάτρα.

Έτσι μπορούμε να αναπαραστήσουμε τα γεγονότα όπως κατωτέρω.

B.8. Αναπαράσταση των γεγονότων

Μπαίνοντας το τελευταίο δεκαήμερο του Μαρτίου, ήταν πλέον αποφασισμένο να ξεκινήσει η Επανάσταση σύντομα, καθώς ο αιφνιδιασμός είχε χαθεί και οι Τούρκοι είχαν αρχίσει να συλλαμβάνουν ομήρους και να οχυρώνονται. Για λόγους συντονισμού αλλά και λόγους ψυχολογικούς και λαϊκο-θρησκευτικών πεποιθήσεων, η τελετουργική κήρυξη και η έναρξη της πολιορκίας των μεγάλων στόχων (με κυριότερον την Τριπολιτσά) έπρεπε να γίνουν κατά την πλησιέστερη μεγάλη χριστιανική εορτή. Αυτή ήταν η εορτή του Ευαγγελισμού, όπως είχε συζητηθεί και στη μυστική συνέλευση του Αιγίου.

Μεταξύ 20 και 24 Μαρτίου ο Γερμανός και οι λοιποί προεστοί κινούνται στα ορεινά της Αχαΐας για στρατολόγηση και ψυχολογική προετοιμασία του πληθυσμού. Ο Γερμανός και άλλοι (όχι απαραίτητα όλοι) προύχοντες της Αχαΐας βρίσκονται στη Λαύρα και τα Καλάβρυτα περί τις 23 έως 25 Μαρτίου διότι εκείνες τις μέρες παραδίδονται οι Τούρκοι των Καλαβρύτων και αποχωρούν αυτοί του Αιγίου. Πρόκειται για ένα μεγάλο γεγονός και μια πρώτη στρατιωτική νίκη που απαιτεί την παρουσία προυχόντων “πρώτης τάξεως” για πολλούς λόγους.

Μετά την ένταση των προ-επαναστατικών ταραχών στην Πάτρα, ο Γερμανός ενημερώνεται ότι οι Τούρκοι έχουν κλειστεί στο κάστρο. Τον έχουν ειδοποιήσει ζητώντας βοήθεια οι Πατρινοί αφού του «έγραψαν εις τα Νεζερά», μάλλον το βράδυ

της 22 προς 23/3. Ο Γερμανός και οι προεστοί δεν ξεκινούν άμεσα για την Πάτρα αλλά δίνουν εντολή σε άλλους ενόπλους να σπεύσουν. Δεν έχει ξεκαθαρίσει ακόμα η κατάσταση στη Καλάβρυτα και το Αίγιο, και οι οπλαρχηγοί δεν αφήνουν απροστάτευτες τις οικογένειες και τα σπίτια τους για χάρη της Πάτρας. Άλλωστε, αφού οι Τούρκοι της Πάτρας έχουν κλειστεί στο κάστρο, δεν έχουν λόγο να σπεύσουν προς τα εκεί. Ο ασθενούς χαρακτήρας βοεβόδας των Καλαβρύτων Αρναούτογλου δείχνει διάθεση να παραδοθεί αλλά ζητά εγγυήσεις για την ασφάλειά του. Ο Γερμανός είναι το πλέον αξιόπιστο άτομο να εγγυηθεί μια συμφωνία παράδοσης, και ταυτόχρονα ως οικογενειακά ανεξάρτητος ηγέτης να ρυθμίσει τη μοιρασιά των λαφύρων και των αρχοντικών των Τούρκων. Έτσι, έχει πολλούς λόγους να βρίσκεται στα Καλάβρυτα. Ενδεχομένως αυτές οι συνεννοήσεις γίνονται στο χώρο του μοναστηριού, όπου ήταν το «στρατηγείο» και χώρος συγκέντρωσης εφοδίων, χρημάτων και επαναστατών. Εκτός αυτού, πλησιάζει μεγάλη θρησκευτική εορτή.

Οι Τούρκοι των Καλαβρύτων παραδίδονται την 24 ή 25 Μαρτίου, και περίπου ταυτόχρονα φεύγουν οι Τούρκοι του Αιγίου. Μετά την άνετη και σημαντική αυτή νίκη ο Γερμανός αναπετάσσει τη σημαία της Επανάστασης και κάνει μια σειρά ευχαριστήριων και δεητικών τελετών και μια ομιλία, όπως περίπου τις περιγράφει ο Πουκεβίλ. Μπορεί να είναι παρών και ο Προκόπιος Καλαβρύτων αλλά ο Γερμανός αρχιερεύει διότι είναι και κατά την τάξιν ανώτερος αλλά και διότι αυτό συνηθίζεται ως φιλοφρόνηση προς τους φιλοξενούμενους αρχιερείς. Στο μοναστήρι έχει συγκεντρωθεί αρκετός κόσμος, αφού εκτός των πολεμιστών έχουν έρθει και πιστοί από τα Καλάβρυτα ή άλλα χωριά για την εορτή της Παναγίας. Τα εκκλησιαστικά λάβαρα ασφαλώς και είναι ανηρημένα, όπως επιβάλλεται στις μεγάλες εορτές, ενώ υπάρχουν και διαφόρων ειδών σημαίες και μπαϊράκια προεστών και οπλαρχηγών. Η περίπτωση ήταν προβλέψιμη και ενδεχομένως υπάρχει ήδη γραμμένη η ομιλία που αναφέρει ο Πουκεβίλ, όπως και οι διακηρύξεις για τους “κονσόλους”. Όλα αυτά τελούνται είτε στο πλαίσιο του Εσπερινού την 24/3 (οπότε τυπικά αρχίζει η Εορτή του Ευαγγελισμού), είτε εμβόλιμα στις ακολουθίες της Αγρυπνίας, τον Όρθρο ή και τη Θεία Λειτουργία της 25/3.

Έχει συμφωνηθεί ενωρίτερα από τους Φιλικούς ότι η Επανάσταση, και ειδικά η πολιορκία των μεγάλων στόχων, πρέπει να ξεκινήσει συντονισμένα την 25 Μαρτίου. Ήδη την 24^η από την Καλαμάτα έχουν ξεκινήσει οι επαναστάτες της Νότιας Πελοποννήσου για την Τριπολιτσά σύμφωνα με το σχέδιο. Καθ' οδόν, την 25^η ο Κολοκοτρώνης ξεσηκώνει τα χωριά της Τριφυλίας να κινηθούν «κατά την παραγγελίαν». Ταυτόχρονα, με τις πρώτες τουφεκιές στην Αχαΐα, ο Οδυσσεάς Ανδρούτσος περνά στη Ρούμελη για να κινήσει και εκεί την Επανάσταση. Η τελετουργική κήρυξη στη Ρούμελη γίνεται το βράδυ της 24 Μαρτίου στη Μονή Προφήτη Ηλία από τρεις επισκόπους.

Για λόγους τιμής αλλά και λόγους πολεμικής τακτικής και ψυχολογίας, πρέπει να κινηθεί και η Αχαΐα την ορισμένη ημέρα. Με το πρώτο φως της 25/3 ή - αν έγινε εφικτό - και ενωρίτερα, ο Γερμανός με τους περί αυτόν προεστούς και πολεμιστές ξεκινούν για την Πάτρα. Ενώ αυτοί βρίσκονται καθ' οδόν, μετά την πρωινή Θεία Λειτουργία της 25/3 και με τοπικές τελετές σαν αυτή που περιγράφει ο Πάτζος στις Κλουκίνες, κατεβαίνουν από τα ορεινά στην Πάτρα οι αγρότες-πολεμιστές καθώς και ορισμένοι προεστοί και οπλαρχηγοί. Ο Γερμανός δεν είναι ακόμη γύρω από την Πάτρα και έτσι δεν προλαβαίνει να τεθεί (ή να τον θέσουν) επικεφαλής. Μερικά ένοπλα σώματα υπό τον Ανδρέα Ζαΐμη και άλλους μπαίνουν πρώτα στην Πάτρα το

απόγευμα της 25/3. Αργά το βράδυ της 25/3 φτάνει στα περίχωρα της Πάτρας και ο Γερμανός με άλλους ενόπλους, αλλά πρώτα μπαίνει στην πόλη η φήμη του. Οι λίγοι πρόξενοι που έχουν παραμείνει στην ξηρά μαθαίνουν ότι αναμένεται ο Γερμανός. Περιμένουν όσο μπορούν αλλά δεν έχουν νεώτερα μέχρι αργά το βράδυ. Ο Γερμανός και οι δικοί του στρατοπεδεύουν το βράδυ έξω από την Πάτρα και τα ξημερώματα της 26 Μαρτίου εισέρχονται στην πόλη. Υπάρχουν ήδη έξω από τη μητρόπολη υψωμένοι σταυροί, εικόνες, εκκλησιαστικά λάβαρα και σημαίες, είναι συγκεντρωμένοι ιερείς και πιστοί και πρακτικά γίνονται συνεχείς θρησκευτικές τελετές. Ο μητροπολίτης δίνει και αυτός την ευλογία του, ίσως και εκφωνεί κάποιο λογύδριο. Μετά την πρώτη αναγνώριση του εδάφους, την 26/3 δίδονται στους προξένους οι γνωστές διακηρύξεις της Επανάστασης που υπογράφουν ο Γερμανός, ο Προκόπιος και οι προεστοί. Οι Αχαιοί τήρησαν το ραντεβού τους με την ιστορία, αρχίζοντας επισήμως την Επανάσταση κατά την Εορτή του Ευαγγελισμού. Σε λίγες μέρες οι σχεδόν άοπλοι επαναστάτες θα αποχωρήσουν από την Πάτρα λόγω της έλευσης τουρκικών ενισχύσεων, αλλά τα πάντα θα κριθούν στην Τριπολιτά.

Συμπεράσματα Β' μέρους

Οι τρεις μελέτες που εξετάσαμε και ισχυρίζονται ότι τα περί την 25 Μαρτίου στην Αγ. Λαύρα είναι μύθος (Δασκαλάκης, Αναπλιώτης, Μιτάκης) δεν περιέχουν κανένα σοβαρό τεκμήριο υπέρ αυτής της άποψης. Και οι τρεις δεν αναφέρουν σχεδόν καθόλου τις υπάρχουσες θετικές πηγές, είτε διότι δεν τις γνώριζαν είτε διότι δεν μπορούσαν να τις διαψεύσουν. Επίσης ορισμένα επιχειρήματα αυτών των μελετών είναι εμφανώς λανθασμένα. Είναι βέβαιο ότι δεν υπάρχει καμία άλλη ιστορική έρευνα που να φέρνει κάποια τεκμήρια υπέρ του “μύθου”, όπως φαίνεται από την έλλειψη πηγών στα κείμενα του Β. Κρεμμυδά και των άλλων σύγχρονων αντιλαυρικών.

Ο συσχετισμός των πληροφοριών που υπάρχουν για τα συμβάντα μεταξύ 23 και 26 Μαρτίου 1821, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο Γερμανός μετέβη από τα Νεζερά στα Καλάβρυτα, όπου έκανε την θρησκευτική κήρυξη της Επανάστασης στην Αγ. Λαύρα το απόγευμα της 24 Μαρτίου ή το πρωί της 25 Μαρτίου. Μετά έφυγε για την Πάτρα όπου εισήλθε αργά το βράδυ της 25 ή νωρίς το πρωί της 26 Μαρτίου. Τα γεωγραφικά δεδομένα και οι πληροφορίες για τις τότε χρονικές αποστάσεις, δείχνουν ότι αυτές οι μετακινήσεις ήταν άνετα εφικτές. Εφ' όσον δεν υπάρχει κανένα τεκμήριο και κανένας αντικειμενικός λόγος που να αποκλείει την τελετουργική κήρυξη της Επανάστασης κατά την Εορτή του Ευαγγελισμού στην Αγ. Λαύρα, θα πρέπει να εξετάζονται ως αληθείς οι μαρτυρίες που αναφέρουν αυτό το γεγονός.

Σύνοψη συμπερασμάτων

Η ομιλία του Γερμανού της 8 Μαρτίου 1821 (Π.Ημ.) που δημοσιεύτηκε στις ευρωπαϊκές εφημερίδες, πρέπει να θεωρείται γνήσια. Τα γεγονότα της 25ης Μαρτίου 1821 στην Αγ. Λαύρα, όπως περίπου είναι γνωστά από τον Πουκεβίλ και άλλες πηγές πρέπει επίσης να θεωρούνται αληθή. Δεν υπάρχει καμία απόδειξη, ούτε καν σοβαρή ένδειξη, ότι τα δύο αυτά γεγονότα είναι μύθος. Η λεγόμενη «εθνική αφήγηση» είναι αληθής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aleksej Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, Κίεβο, 1901, επανέκδοση G. Olms, Hildesheim, 1965, τόμ. 2, “Ευχολόγια”, σ. 982. Στο books.google
- Anderson Rufus, *Observations upon the Peloponnesus and Greek islands, made in 1829*, Crocker and Brewster, Boston, USA, 1830. Στο <https://archive.org>
- Clio Voyages Culturels, «La Russie du grand duché de Moscou a l’ Empire des Tsars”, σ. 3. www.clio.fr
- DeConick April, Grant Adamson, *Histories of the Hidden God*, Routledge, 2016, σ. 210. Στο books.google.
- Grand encyclopedie, inventaire raisonné des sciences, ..., εκδ. H. Lamirault, 1886-1902, Paris
- Green Philip James, *Sketches of the War in Greece*, Λονδίνο, 1827
- Herbermann Charles George, *The Catholic Encyclopedia*, Appleton, 1912.
- Howe Samuel Gridley. *An historical sketch of the Greek revolution.*, New York, 1828.
- Howell Martha C. & W. Prevenier (2001) *Reliable Sources: An Introduction to Historical Methods*, Cornell University Press, σ. 73, 74, όπως συνοψίζονται στο λήμμα “*Argument from silence*” της αγγλικής Wikipedia. Πρόσβαση 30/7/2017
- Isambert François André, *Annales politiques et diplomatiques*, Παρίσι, 1823.
- Leake William Martin, *Travels in Morea*, Λονδίνο, 1830, vol. 2.
- Mavroudis Efstratios. Relations de Liège avec l'insurrection hellénique : la presse - la fourniture d'armes, *Balkan Studies*, τ. 12 (1971) n. 1., Στο <https://ojs.lib.uom.gr>
- The Catholic Encyclopedia, <http://home.newadvent.org>
- Pouqueville F.C.H., *Histoire de la regeneration de la Grece*, Paris, 1824, τόμ. Β'.
- Pouqueville F.C.H., *Voyage de la Grèce*, έκδοση 2η, Firmin-Didot, Paris, έκδοση 1820, τ. 4, έκδοση 1827, τομ. 5. Στο <http://reader.digitale-sammlungen.de>
- Pouqueville F. C. H., *Voyage en Moree, a Constantinople, en Albanie, ...* , 1805.
- Raybaud Maxime, *Memoires sur la Grece*, Paris, 1824, Α'.
- Striebeck C.T., *Mittheilungen aus dem tagebuche des philhellenen*, E.A. Telgener, 1834 (1η έκδοση 1828), σ. 187-189. Στο <https://books.google.gr>
- The Works of the Learned Joseph Bingham, London, 1726, σ. 375. Στο books.google

Officium Parvum graece ad usum Congregationis B. Mariae Virginis, 1823. Στο books.google

Αναπλιώτης Γιάννης, *Αγία Λαύρα, Καλάβρυτα (Ιστορία και Μύθος)*, Καλαμάτα, 1969.

Ανώνυμος, *Extrait d'un discours prononcé dans une société littéraire sur les événements de la Grèce*, Dentu, 1830. Στο books.google.gr.

Ανώνυμος, *Ο Κερνίσης ως Βοηθός Επίσκοπος*, 27/10/2014. Στο <http://www.pelop.gr>.

Αργυράκος Γεώργιος, Αργυράκου Κωνσταντίνα-Κορασόν, *Η Επανάσταση του '21 στην Gazette de Lausanne*, Ελίκρανον, 2017.

Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, 1980, τ. Ε'.

Βαρβαρήγος Ποθητός, *Θρησκεία και θρησκευτική ζωή κατά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας*, Μεταπτυχ. διατριβή, Αριστοτέλειο Π.Θ., Φιλοσοφική, 2011, στο <http://ikee.lib.auth.gr>.

Γερμανός, επίσκοπος Παλαιών Πατρών, έκδοση Παπούλας Γ., 1900.

Γερμανός, επίσκοπος Παλαιών Πατρών, έκδοση Κ. Καστόρχη, 1837.

Δασκαλάκης Β. Απ., *Η έναρξις του Αγώνος της ελευθερίας. Θρύλος και πραγματικότητα, Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχ. Παν/μίου Αθηνών*, 1961, τόμ. ΙΒ', σ. 9-138.

Γιανναροπούλου Ιωάννα, *Επιτάφιος εις Χριστόδουλον Μελετόπουλον, Πελοποννησιακά*, τομ. Ζ' (1969-1970), σελ. 405, 406.

Γριτσόπουλος Τάσος, *Ιστοριογραφία του Αγώνος, Μνημοσύνη*, 3 (1970-71), σ. 42.

Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, Γ. Τσουκαλάς & Υιός «Βιβλιοθήκη», Αθήναι, τ. 1.

Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, *Σύντομον πανηγυρικόν λογίδριον εκφωνηθέν ... εν τη Αγία Λαύρα*. 1861. Στο <http://anemi.lib.uoc.gr>

Δήμου Νίκος, *Μιλώντας μ' έναν αγανακτισμένο νέο για επαναστάσεις*, Πατάκης, Αθήνα, 2013, κεφ. 9. Στο books.google.gr

Δρούλια Λουκία, *Η οικογένεια Ζαΐμη ως τα 1840, Επετηρίς Καλαβρύτων*, 1969. Αναφέρεται στο Μιτάκης Δ, σ. 34.

Ζουράρις Γ. Κ., *Βέβηλα κίβδηλα σκύβαλα*, Αρμός, Αθήναι, 2007.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΒ', περ. 1975.

Κ. Α. Απαντήσεις και παρατηρήσεις εις το ανωνύμως εκδοθέν αχρονολόγητον φυλλάδιον επωνομαζόμενον, *Ιστορικά αλήθειαι ή η Πετιμεζαϊκή οικογένεια*. Ναύπλιο, 1850. Στο <http://anemi.lib.uoc.gr>

Καμπούρογλου Δ. *Μελέτη επί του βίου και της δράσεως του Π.Π. Γερμανού*, 1916.

Κανελόπουλος Γ. Θεόδωρος, «*Η Επαναστατημένη Τριφυλία κατά την τουρκοκρατίαν και το 1821*», στο *Λεύκωμα Επαρχίας Τριφυλλίας*, 1938.

Καραμπελιάς Γ. *Συνωστισμένες στο Ζάλογο*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2011.

Καραπλή Κατερίνα Γ., *Κατευόδωσις στρατού. Η οργάνωση και η ψυχολογική προετοιμασία του βυζαντινού στρατού πριν από τον πόλεμο (610-1081)*, Μυρμιδόνες, 2010.

Καργάκος Σαράντος, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, ειδική έκδοση RealNews, 2014, Β'.

Κάτσικας Χρήστος., «Τρίτη άποψη από το Κρυφό Σχολείο στην Αγ. Λαύρα», *Τα Νέα*, 24/3/2005, www.tanea.gr.

Κατσίρας Λεωνίδας Β., «Σχέσεις Ρωμαιοκαθολικών και Ορθοδόξων κατά τούς 18ο και 19ο αιώνες», *Νεα Σιών*, 2007. <https://zapdoc.site/nea-siwn-ekklhsiastikon-periodikon-syggamma.html>

Κόκκινος Διονύσιος, *Η Ελληνική Επανάστασις*, εκδ. Μέλισσα, τομ. Α΄,

Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, 1957.

Κρεμμυδάς Βασίλης, Μηχανισμοί παραγωγής ιστορικών μύθων. Σχετικά με μια ομιλία του Παλαιών Πατρών Γερμανού, *Μνήμων*, 18, (1996), σελ. 9-21.

Κρεμμυδάς Β., “Τρίτη άποψη. Η Εκκλησία στο Εικοσιένα. Μύθοι και ιδεολογήματα”, *Τα Νέα*, 22-3-2005, www.tanea.gr/news/greece/article/4382401/?iid=2 και στο www.scribd.com/ Κωδικός άρθρου A18195N062

Κρεμμυδάς Β., συνέντευξη στο Lifo, 23-3-2016. Στο www.lifo.gr.

Κρεμμυδάς Β., *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, Gutenberg, 2016.

Κωνσταντίνος Οικονόμου ο εξ Οικονόμων, *Λόγοι εκκλησιαστικοί εκφωνηθέντες εν τη γραικική εκκλησία της Οδησού, κατά το 1821-1822 έτος*. Εν Βερολίνω, 1833. Στο <http://anemi.lib.uoc.gr>

Κωνσταντοπούλου Γ. Παναγιώτα, Τα απομνημονεύματα του Αγώνα ως ιστοριογραφικός και έντεχνος λόγος. Καλάβρυτα και Καλαβρυτινοί στο έργο του Παλαιών Πατρών Γερμανού και Φωτάκου. *Πελοποννησιακά*, τομ. ΚΘ' (2007-2008), σελ. 122.

Λάμπρου Π. Σπυρίδων, “*Τα Ελευθέρια. Λόγοι και άρθρα επί τη Εθνική Εορτή της 25*

Μαρτίου”, 1911.

Λουκίδης Γεώργιος, Μηχανισμοί παραγωγής αντι-εθνικών μύθων, *Νέος Ερμής ο Λόγιος*, τ. 7 (2013), σ. 113-134.

Μαυρογιάννης Διονύσιος, Όψεις του πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού βίου στην Αχαΐα και στον Μοριά κατά την έναρξη της επαναστατικής διαδικασίας του 1821. Ανέκδοτη εμπορική αλληλογραφία του Γάλλου προξένου στην Πάτρα Ούγου Πουκεβίλ (1820-1822). *Πελοποννησιακά*, τ. ΚΘ' (2007-2008), σ. 262-263.

Μήτος Βύρων, *Η επανάσταση του 1821 στο βρετανικό τύπο*, 1997, Θεσσαλονίκη. Αναφέρεται στο Ζουράρις Γ. Κ., *Βέβηλα κίβδηλα σκύβαλα*, 2007, σ. 80-82.

Μιτάκης Διονύσης, *Τα εναρκτήρια του Εικοσιένα*, Αθήνα, 1983.

Μιχαηλάρης Δ. Παναγιώτης, «Παλαιών Πατρών Γερμανός: Οδεύοντας προς το θρύλο», στο συλλογικό «Η ματιά των άλλων» Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός). Ινστ. Νεοελλην. Ερευνών, ΕΙΕ, 127, Αθήνα 2012, σ. 111-121.

Μούλιας Αθ. Χρήστος, Μαρτυρία για το λάβαρο της Επανάστασεως στην Αγ. Λαύρα, *Η Καθημερινή*, 18.03.2014. Στο kathimerini.gr

Μπουγάτσος Ιωάννης Δ., “Η Επανάστατημένη Τριφυλία ...”, *Πελοποννησιακά – Παράρτ.* 31 (2014), σ. 625-650. Διαθεσιμο και στο aristomenismessinios.blogspot.gr

Μυστακίδης Α. Βασίλειος, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, 1936.

Οικονόμου Β. Ηλίας, *Κείμενα πίστεως και ελευθερίας*, Αθήνα, εκδόσεις περιοδικού “*Εκκλησία*”, 1985.

Οικονόμου Μιχαήλ, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, 1873.

Παλαμίδης Ρήγας, *Λόγος κατά την εθνικήν εορτήν της κε'. Μαρτίου 1846, εκφωνηθείς υπό του προέδρου της Βουλής*. Αθήναι, 1846.

Παπανικολάου Μιλτιάδης, *Η Εικονογράφηση των θρύλων και η ιστορία τους*, συνέδριο "Η αποδόμηση του Εθνικού Κράτους και της ιστορίας του", Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2007. Στο media.ems.gr.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ...*, (1874), τ. Ε'

Πολίτης Αλέξης, “Ο “χορός του Ζαλόγγου ...,” *Μύθοι και ιδεολογήματα στη σύγχρονη Ελλάδα*, 2007.

Πουκεβίλ, Φρανσουά, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως : ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*» σε μετάφραση Ξενοφώντος Δ. Ζύγουρα, εκδοθείσα από τους Αντώνιο Στ. Γεωργίου κ.ά., το 1890. τόμ. Β'.

Πουκεβίλλ, Φρανσουά, *«Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως»*, έκδοση Κωστή Χαϊρόπουλου, εν Αθήναις, 1901.

Πουκεβίλ Φρανσουά, *Ιστορία ...*, σύντομη έκδοση, άνευ χρονολογίας (λείπουν οι σελίδες του τίτλου), τ. Α'. Στο <http://medusa.libver.gr>, από τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Βεροίας.

Πρίντζπας Θ. Γιώργος, *Οι μεγάλες κρίσεις στην Εκκλησία*, 2004, Προσκήνιο, Χαλάνδρι.

Σιμόπουλος Κ., *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του 21*, Πολιτιστικές Εκδόσεις, Αθήνα 2004, τόμ. Β'.

Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, έκδοση 2η, Λονδίνο, 1860, τόμ. Α'.

Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικών περί τής Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήναι 1860, τ. Γ'.

Φραντζής Αμβρόσιος, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, 1839, τ. Β', και έκδοση 1841, τ. Α'.

Φωτόπουλος Θ. Αθανάσιος, Βιογραφία του αγωνιστού Αναγνώστη Γιαννοπούλου, *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών (Καλάβρυτα, 1983)*, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 11, Αθήνα, 1986.

Φωτόπουλος Θ. Αθανάσιος, Αυτοβιογραφία Βασιλείου Πετιμεζά, Γ' Διεθνές Συνέδριο Πελοπον/κών Σπουδών, Καλαμάτα, 1985, *Πελοποννησιακά, Παράρτ. 13*, 1987-'88, σ. 138-156.

Φωτόπουλος Θ. Αθανάσιος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη Δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)*. Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1997, στο <http://thesis.ekt.gr>.

Χριστοδούλου Θεμιστοκλής Στ. (πρωτοπρεσβύτερος), *Οι ακολουθίες του νυχθημέρου*. Στο www.apostoliki-diakonia.gr

Χρυσανθόπουλος Φώτιος (Φωτάκος), *Απομνημονεύματα*, 1858.

Χρυσανθόπουλος Φώτιος (Φωτάκος), *Βίοι Πελοποννησίων Ανδρών*, 1888, λήμμα "Ανδρέας Ζαΐμης". Στο <http://users.uoa.gr/>

Εφημερίδες

Allgemeine Zeitung München, 17 Ιουνίου και 30 Αυγ. 1821. Στο <https://opacplus.bsb-muenchen.de/>

Gazzetta di Firenze, 22/11/1821. Στο books.google

Gazette de Lauzanne, 1-6-1821. Στο www.letempsarchives.ch

Giornale della Provincia Bresciana, 11 Ιουν. 1821, σελ. 1. <http://anno.onb.ac.at>

Journal de Savoie, 15 Ιουν. 1821, σελ. 228. Στο <http://books.google.gr>

Le Constitutionnel, 10 Ιουν. 1821. Στο <http://gallica.bnf.fr> και books.google.gr.

Monthly Magazine, or, British Register, τ. 51, 1-7-1821, σ. 576. <https://archive.org>

Neue Speyerer Zeitung, 3/5/1821, No. 53. <https://reader.digitale-sammlungen.de>

Nile's Register, Baltimore, USA, 4 Αυγ. 1821. <https://archive.org>

Αιών, Αθήνα, 28/3/1845, σ. 3, 4. Βιβλιοθήκη της Βουλής, ψηφιοποιημένες εφημερίδες, <http://srv-web1.parliament.gr/>

Ελληνικά Χρονικά, Μεσολόγγι, 3-1-1825, σ. 2. Στο <http://medusa.libver.gr>, από τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Βεροίας.

Ριζοσπάστης, 4 Απρ. 1947. Στο <http://zaxariadis.blogspot.gr/2011/01/blog-post.html>.

Ριζοσπάστης, 25/3/ 2005, *Ποιος ύψωσε το λάβαρο;* rizospastis.gr.

Ιστότοποι

agiosmgefiras.blogspot.gr/2011/10/blog-post_6176.html. Απόσπασμα από την *Ιερά Αγρυπνία ... επί τη Εορτή της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας*.

<http://definitions.uslegal.com/a/allocute>, Λεξικό αγγλικών νομικών όρων, λήμμα *Allocution*.

<http://istorika-8emata.blogspot.gr/>, ανάρτηση με παλαιότερη εκδοχή του άρθρου της Βικιπαίδειας “*Θρύλος της Αγίας Λάρας*”.

Wictionnaire, λήμματα “*allocution*” και “*l’abîme appelle l’abîme*”, fr.wiktionary.org

Wikipedia.fr. λήμμα *François-André Isambert (avocat)*.

Wikipedia.gr, λήμμα *Παλαιών Πατρών Γερμανός Γ'*.

www.auction.fr. Κατάλογος δημοπρασίας αρχείου του Φρ. Πουκεβίλ.

www.defencenetforum.gr/index.php?topic=6839.125 (φόρουμ), ανάρτηση χρήστη με ψευδώνυμο “*Paras*” την 3/4/2009. Πρόσβαση την 24/7/2017.

www.pemptousia.gr/2015/09/polieleos-logon-agathon-theodorou-fokaeos-psaloun-i-daniilei. Πολυέλεος «Λόγον αγαθόν» Θεοδώρου Φωκαέως.